

*Marcin Burghardt****Stratyfikacja społeczna ludności prawobrzeżnego leśnostepowego
Podnieprza okresu Scytii klasycznej (2. poł. VI–IV/III w. p.n.e.)¹*****Social stratification of forest-steppe population of the right-bank of the Dnieper river
during the classical Scythia (the second half of 6th–4th/3rd century BC)***

The article discusses the issue regarding the reconstruction of social structure of the early Scythian populations from the forest-steppe area of the Dnieper river, in the period between the second half of 6th–4th/3rd century BC, on the basis of funeral materials. As a result of the analysis of the most important elements of burial rites implemented by the discussed population groups, and based on records of ancient authors (The Histories by Herodotus), it has been established that the most valuable sources are the size and complexity of the funerary structure and covering embankment as well as quantitative and qualitative diversity of included inventory. The classification developed on the basis of 198 burials, by means of statistical inference methods, has led to the separation of several classes of graves that can be combined with different social strata. These layers included nomadic higher spheres (leaders of local communities, leaders of “military teams” and tribal aristocracy) and elites of local settled tribes, average members of the population divided into its wealthy representatives and the so-called “simple Scythians” and lower layers of (“the poor”) and people with limited rights (domestic slaves?).

KEY WORDS: graves, social stratification, forest-steppe, classical Scythia, Scythians

Submission: 21.06.2017; acceptance: 09.11.2017

ZAGADNIENIA WSTĘPNE

Celem niniejszej publikacji jest zaprezentowanie jednego z możliwych sposobów badania i interpretacji zagadnienia znaczenia źródeł funeralnych dla rekonstrukcji stratyfikacji społecznej ludności prawobrzeżnej strefy leśnostepowego Podnieprza w okresie pomiędzy 2. połową VI a IV/III w. p.n.e. W ujęciu wielu badaczy, a w szczególności tych związanych z nurtem archeologii procesualnej, obrządek pogrzebowy traktowany jest bowiem jako jedno z podstawowych źródeł dla kreowania wizji szeroko rozumianej struktury społecznej w pradziejach (przegląd najważniejszych teorii i literatury – J. Brown 1995; H. Härke 1997; 2000; K. Lewartowski 2001; A. Ciesielska 2002; D. Błaszczyk 2013).

Jak dotąd, nie podjęto szczegółowych studiów w zakresie struktury społecznej grup ludności zamieszkujących w młodszym fazach okresu scytyjskiego tereny leśnostepowej strefy prawobrzeżnego Podnieprza. Najpełniej, aczkolwiek w sposób mocno skrócony, problematyka ta podjęta została jedynie przez V.G. Petrenko. W swojej monografii znalezisk archeologicznych z obszaru prawobrzeżnej strefy środkowego Podnieprza z V–III w. p.n.e. w oparciu o materiały grobowe wydzieliła ona trzy główne warstwy społeczne – miejscowe wyższe sfery, tzw. „jeździeckie”, warstwy średnie, tzw. „ludność szeregową” oraz niewolników; ci ostatni grzebani byli w grobach

członków miejscowych elit (V.G. Petrenko 1967, s. 52, 53–54, 58). W ostatnim czasie rozpatrywane zagadnienie pośrednio podjęte zostało przez O.V. Šelehana, który poruszył kwestię atrybucji społecznej zmarłych pochowanych z bronią sieczną. W jego ujęciu, tak wyposażeni mężczyźni, przynależeli do takich warstw społecznych jak ludność „szeregowa”, drużynnicy, drużynnicy elitarni i koczownicza arystokracja (O.V. Šelehan 2016, s. 56–66). Znacznie częściej problematykę zróżnicowania społecznego badanych populacji poruszano przy okazji interpretacji pojedynczych nekropolii kurhanowych oraz zespołów grobowych o wyróżniającym się charakterze. Do tych ostatnich należą przede wszystkim pochówki lokalizowane w obszernej konstrukcji grobowych nakrywanych potężnymi nasypami kurhanowymi o bogatych i zróżnicowanych inwentarzach; zespoły te traktowane są jako należące do członków wyższych sfer (elit) różnego poziomu (np. Skifskaja Mogiła – J. Chochorowski, S. Skoryj 2006, s. 446; S.A. Skoryj, A. Hohorovski 2009, s. 275; Turiá, k. 459 – A.D. Mogilov, S.V. Di-denko 2014, s. 105; Vakulina Mogiła – V.I. Kločko, S.A. Skoryj

---

¹ Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2013/09/N/HS3/02839.

---

* Instytut Archeologii UR, ul. Moniuszki 10, 35-015 Rzeszów; e-mail: marcin.burghardt86@gmail.com

1991, s. 109). Wśród nich w pierwszej kolejności wymienić należy Wielki Kurhan Ryżanowski z pochówkami powiązanych ze sobą węzłami rodzinnymi (mażeńskimi?) mężczyzny i kobiety o bardzo wysokiej pozycji społecznej. W zależności od przyjętego sposobu interpretacji w zmarłym mężczyźnie z centralnego grobu widziano „księcia” (J. Chochorowski *et al.* 1998, s. 81, 86), należącego do *dziedzicznej arystokracji średniego poziomu* tzw. „machairophorus” (A.Ū. Alekseev 2006, s. 55; S. Skoryj, J. Chochorowski 2010, s. 272) lub lokalnego władcy (wodza kontrolującego jakąś część terytorium) w typie Herodotowego *nomarchy* (J. Chochorowski *et al.* 1997, s. 92; J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 309). Natomiast w kobiecie pochowanej w bocznym grobowcu dostrzegano, wysoko urodzoną (pochodzącą z *królewskiego rodu* – A.A. Bobrinskij 1894, s. 148) scytyjską arystokratkę lub „księżniczkę” (np. J. Chochorowski *et al.* 1997, s. 77; J. Chochorowski *et al.* 1998, s. 88; J. Chochorowski 1999, ryc. 406), która mogła pełnić funkcję kapłanki znacznego rodu (J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 309). Również w innych wyróżniających się pochówkach kobiecych wyposażonych w specyficzne zestawy przedmiotów (kamienne półmiski/płytki, bryłki barwników, różne amulety, broń i uprząż) upatrywano miejsca spoczynku arystokratycznych „kapłanek” (V.G. Petrenko 1967, s. 53; J. Kubczak 1978, s. 113).

Przy określaniu atrybucji społecznej zmarłych pochowanych na cmentarzyskach najczęściej korzystano z ustaleń poczynionych dla późnoscytyjskich zespołów grobowych ze strefy stepu, ze szczególnym uwzględnieniem prac E.P. Bunjatjan (1985). Nekropole kurhanowe, dla których podjęto taką próbę, reprezentowały wszystkie wydzielane przez tę badaczkę warstwy (grupy społeczne) – począwszy od tych mieszczących wy-

łącznie pochówki uboższych grup ludności (uboższa ludność „szeregowa” i „biedota”) (Medvin – D.S. Grečko, A.V. Šelehan 2012, s. 176), poprzez cmentarzyska z pochówkami zamożnych i uprzywilejowanych członków warstwy średniej (bogata ludność „szeregowa”) (Višnopil’ – V.P. Grigor’ev, S.A. Skoryj 2011, s. 211), po nekropole z grobami wywodzących się ze środowiska rodowej arystokracji (koczowniczych wojskowych wyższych sfer) niższego szczebla „drużynników” (Stebliv – S.A. Skoryj 1997, s. 60–65). Wzmiankowane nekropole charakteryzowały się obecnością grobów członków tych samych warstw społecznych, przy czym zmarli ci mogli różnić się swoją rangą. Tylko w nielicznych przypadkach (Melniki) rozkopano cmentarzyska, w obrębie których zlokalizowano pochówki różnej formy, interpretowane jako należące do przedstawicieli różnych warstw społecznych – stanowiącej zdecydowaną większość ludności szeregowej (włącznie z jej biedniejszą częścią) oraz mniej licznych osób o wysokim statusie społecznym w typie wyższych sfer (arystokracji) włącznie z pochówkami lokalnych „wodzów” (S.A. Skoryj, S.S. Bessonova 1995, s. 73; J. Chochorowski, S. Skoryj 2006, s. 446, 448, 449; J. Chochorowski 2008, s. 162–163). Wykaz warstw socjalnych, wymienianych przez badaczy poruszających problematykę zróżnicowania społecznego środkowo- i późnoscytyjskich populacji ze strefy leśno-stepowego prawobrzeżnego Podnieprza, zamykają grzebani w grobach członków elit przedstawiciele ludności zależnej („służebnej”) (np. „giermek” z grobu „księcia” z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego oraz towarzysząca jego małżonce (?) „służka” – J. Chochorowski *et al.* 1998, s. 81, 96; „koniuch” z bocznego, męskiego pochówku kurhanu Skifskaa Mogila – S.A. Skoryj, Ā. Hohorovski 2009, s. 254–255; „słudzy” z kurhanu Vakulina Mogila – V.I. Kločko, S.A. Skoryj 1991, s. 109).

BAZA ŹRÓDŁOWA

Analizami objęto łącznie 198 zespołów grobowych pochodzących z obszaru leśnostepowej strefy prawobrzeżnego Podnieprza (aneks 1). Pod względem chronologii zespoły te reprezentują dwa stadia okresu scytyjskiego – 61 z nich odnosi się do jego środkowej fazy (2. poł. VI–V w. p.n.e.), 137 – do okresu późnoscytyjskiego (V–IV/III w. p.n.e.). We wszystkich przypadkach były to groby, dla których dysponowano informacjami pozwalającymi na pełną rekonstrukcję charakteru pochówku (sposób potraktowania ciała zmarłego, jego lokalizacja, itp.), rodzaju konstrukcji grobowej i jej gabarytów, wielkości nasypu, charakteru inwentarza oraz ilości zmarłych i ich płci. W tym ostatnim przypadku najbardziej wartościowymi są zespoły posiadające antropologiczne oznaczenie płci zmarłych. Niestety, dla badanego okresu, podobnie jak to odnotowano dla zespołów o starszej metryce, nie dysponowano zbyt dużą ilością antropologicznych określeń płci. Dodatkowo, oznaczenia te pochodzą z młodszych odkryć. Dlatego też, przy wyborze zespołów grobowych do dalszych analiz, ważnym kryterium była obecność w inwentarzach badanych pochówków pewnych określonych kategorii zabytków, o umieszczeniu których w grobie decydowała płeć zmarłego (tzw. wyznaczniki płci). Posługując się wynikami przeprowadzonej pod tym względem analizy zespołów grobowych z 2. poł. VI–IV/III w. p.n.e. z całego obszaru lasostepu wschodnioeuropejskiego z określeniami

antropologicznymi (M. Burghardt 2016b, s. 204–205), za wyznaczniki płci męskiej uznano uzbrojenie zaczepne (zwłaszcza broń sieczną i obuchową) i ochronne, zaciski do rzemieni, krzemienne odłupki oraz uprząż i naczynia brązowe (głównie kotły). Z kolei, jako wyznaczniki płci żeńskiej, w pierwszej kolejności, potraktowano ozdoby (poza niewielkimi zestawami paciorków i metalowymi bransoletami), a zwłaszcza ich zestawy zawierające złote elementy, przedmioty toaletowe (zwierciadła, kamienne półmiski i płytki oraz bryłki barwników), a także przęśliki i igły. Jednocześnie, niektóre z tych przedmiotów pojawiają się w pochówkach męskich, przy czym zawsze jednak występują one w zespołach z militariami. Równocześnie z tym należy zaznaczyć, że ich obecność w grobach osób tej płci posiada symboliczną wymowę (ekwiwalent towarzyszącego „pochówku” kobiecego złożonego w myśl zasady „część zamiast całości”? – por. np. J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 301, 309; M. Burghardt 2016b, s. 174). Z kolei, w niektórych zespołach z pochówkami kobiecymi spotykane są typowe dla grobów męskich elementy uzbrojenia i/lub rzędu końskiego. Przedmioty te w grobach kobiecych występują przeważnie razem z wyznacznikami płci żeńskiej lub większym asortymentem ozdób niż w grobach męskich. Tak wyposażone pochówki kobiece traktowane są jako należące do „amazonek” (np. E. Fialko 1991; S.V. Mahortyh 2011; A. Zielińska 2012),

Tabela 1

Zespoły grobowe z terenów leśnostepowej strefy środkowego Podnieprza okresu Scytii klasycznej (2. poł. VI–IV/III w. p.n.e.) z określoną płcią zmarłych, wykorzystane w analizach. Skróta literowymi oznaczono nazwę zespołów (por. wykaz stanowisk w aneksie), cyframi – numery kurhanów/pochówków

Tabelle 1

In den Analysen genutzte Grabkomplexe mit dem bestimmten Geschlecht der Verstorbenen aus den Waldsteppengebieten der mittleren Dnjepr-Zone aus der klassischen skythischen Periode (2. Hälfte des 6.-4./3. Jh. v. Chr.). Mit Buchstaben wurden die Namen der Komplexe (vgl. Verzeichnis der Fundstellen im Anhang), mit Ziffern die Nummern der Grabhügel/ Bestattungen bezeichnet

	Jednostkowe poch. dzieci/nast.*	Jednostkowe pochówki męskie	Jednostkowe pochówki kobiece	Pochówki podwójne	Pochówki zbiorowe	Razem
SSK	Gri_16; Mel_33/tow., 45; VakM_ sz. 1 i 2	Beres_1_5; Bob_33; Gri_7; Grusz_382 i 392; Make_1/2, 3; Mat2_1RM; Medv1_6 i 18; Mel_33/gł.; Past_3; Pek_411; Petra; Steb_1, 3, 7/1 i 12; Trost_88; Tur_459, 467 i 511; VjabD_188; Zur_401, 409, 412, 419 i 425	Abl_1 i 2; Bob_95; Grusz_383; Konst_80; Kur_70/2; Make_1/1; Mat_232 i 235; Pir_82, 86, 126, 230 i 256; Tur_466; Zur_397, 404 i 423	M+K: Beres_1/4; Kazar_27/1; Tur_512; M+M: Zur_400; M+Dz./ nast.: Make_491; Zur_413; M+?: Zur_398; K+Dz./ nast.: Zur_403; K+?: Tur_460; Zur_402;	Konst_522 (M+K+Dz); Mat_236 i Zur_398 (K+Dz+?); Mel_33/1 (2K+?)	
Razem	5	28	17	11	4	65 (61**)
PSK	Bogd_2 i 34; G-G_308/2; Gri_9, 12 i 13; Kap_484; Ryz_4/b_sł; Sme_22/2, 26/2	Asn_1/2 i 2/2; Ber_377; Bob_31/2, 32, 63 i 64; Bogd_12 i 27/2; Bur_2/1; G-G_301; Gri_1/1965, 14; Hodor_58, 60/1 i 66/1; Ivan_3; Jos_452; Kap_480/2; Konst_84, 86/1, 94, 98/1; Kur_71/1 i 99/2; Lad_1/1; Lis_1; Make_486, 487, 489 i 490/1; Medv1_7, 13 i 1/1973; Mel_68; Mih_9 i 12; Ost_13; Past_440, 442 i 446; Petr_4/2; Riz_1/1; Ryz_4/centr_ks i sł, 12; Sme_20/1, 23, 26/1, 26/4; Staro_262; Steb_4 i 6; Tek_366; Tul_66/6; Tur_458 i 464; Visz_2/3 i 3; VjabA_143/2; Zur_414, 428, 429 i 432/2	Bob_66/2, 93 i 96; Busz; G-G_44 i 330; Gri_6, 11 i 2/1965; Ivan_4/2, Kap_485; Konst_82, 86/2, 87, 96, 98/2; Kur_72/1 i 75/2; Mat_424; Medv1_8, 12 i 5/1973; Past_4/2 i 441; Pek_płaski; Petr_4/1; Ryz_4/b_ ks.; Sme_19, 20/2, 21/1, 22/1, 26/1, 28; Staro_254 i 261; Steb_13; Tur_463	M+K: Ivan_5; Past_445; Petr_2; Ryz_3; Visz_2/2; Zur_415; M+Dz./nast.: Neutr_ KozM; Sme_22/3; M+?: Kap_483 i 487; Past_4/1; Ryz_14 K+ Dz./nast.: Bur_5; Czig_3; Make_490/2; Petro_1; Sme_20/3; Steb_2; Visz_1 i 2/1; K+?: Kap_480/1	Gri_1 (K+?+nast.); Steb_14 (2M+2K); ZelD_448 (M+K+nast.)	
Razem	10	65	38	21	3	137 (137)
Razem	15	93	55	32	7	202 (198)

* W tym towarzyszące pochówki ludzkie. Uwaga! Pochówki te nie są traktowane jako osobne zespoły grobowe.

** Ilość pochówków (włącznie z pochówkami towarzyszącymi) i ilość zespołów grobowych (wartości podane w nawiasach).

* Darunter begleitende Menschenbestattungen. Achtung! Diese Bestattungen werden nicht als getrennte Grabkomplexe betrachtet.

** Zahl der Bestattungen (einschließlich der begleitenden Bestattungen) und Zahl der Grabkomplexe (Werte in Klammern).

zaś ich udział w badanej strefie wynosi między 16,5 a 18,8% (M. Burghardt 2016b, s. 191).

Biorąc pod uwagę powyższe ustalenia (dane antropologiczne i określenia płci w oparciu o analizę składu inwentarza), wśród 198 pochówków doby Scytii klasycznej ze strefy leśnostepowego prawobrzeżnego Podnieprza wziętych do analiz, wyróżnić można pojedyncze pochówki męskie i kobiece oraz groby podwójne i zbiorowe. Ich udział, w zależności od fazy okresu scytyjskiego, prezentuje tabela nr 1. Dokonując charakterystyki bazy źródłowej, należy jeszcze odnotować, iż wy-

żej przyjęte założenia odnośnie do kryteriów doboru źródeł do analiz spowodowały, że w poniższych badaniach uwzględniona została tylko część grobów pochodzących z rozpatrywanego obszaru – ok. 51,9% ze 104 pochówków podkurhanowych z okresu środkowoscytyjskiego (S.A. Skory 2003, s. 56) i ok. 53,3% z 240 grobów nakrytych nasypem kurhanowym z okresu późnoscytyjskiego (*ibidem*, s. 58)².

² Poza zespołami nakrywanymi kurhanami w niniejszej publikacji uwzględniono również grupę 18 pochówków płaskich.

W niniejszej publikacji, przy rekonstrukcji struktury społecznej leśnostepowych populacji z obszaru prawobrzeżnego Podnieprza 2. poł. VI–IV/III w. p.n.e. wykorzystano, z pewnymi modyfikacjami uwzględniającymi specyfikę analizowanego materiału, metodykę badania źródeł pogrzebowych stworzoną przez autora na potrzeby studiów nad stratyfikacją społeczną wczesnoscytyjskich grup ludności z obszaru lasostepu wschodnioeuropejskiego (M. Burghardt 2016a; 2017). Pierwszym etapem badań było wyznaczenie cech obrządku pogrzebowego, stosowanego przez rozpatrywane populacje, przydatnych dla analiz społecznych – właśnie ten etap ma istotny wpływ na tworzone, w oparciu o źródła funeralne, obraz struktury społecznej badanych grup ludności (por. A. Ciesielska 2009, s. 45). Szczegółowa analiza elementów obrządku pogrzebowego powszechnie uważanych za przydatne w badaniach nad zróżnicowaniem społecznym dawnych grup ludzkich wykazała, że najbardziej perspektywiczny dla badań nad podejmowaną w niniejszej publikacji problematyką jest sposób pochówku zmarłego. Punktem wyjścia dla rozważań nad tym aspektem obrzędowości pogrzebowej analizowanych populacji była koncepcja nakładu pracy (strat energii) przeznaczonej przez żałobników na wzniesienie konstrukcji grobowych i organizację ceremonii pogrzebowej (J. Tainter 1975, 1978; Ch.S. Peebles, S.M. Kus 1977). Zgodnie z jej założeniami, im wyższa jest pozycja społeczna zmarłego, tym starty energii przeznaczone na jego pogrzeb są wyższe. W przypadku społeczności scytyjskich (o „scytyjskim” modelu kulturowym) trafność tej koncepcji dla badań nad zróżnicowaniem społecznym potwierdza wzmianka Herodota o obszerności komory grobowej, w której grzebano władcę po jego śmierci oraz znacznej wielkości nakrywającego go nasypu kurhanowego (*sypią wszyscy wielki kopiec, współzawodnicząc ze sobą i usiłując uczynić go jak największym* – Herodot, *Dzieje* IV, 71). Znaczenie tych kryteriów dla podkreślenia pozycji socjalnej zmarłych potwierdzają również dane archeologiczne (por. A. Ivantchik 2011, s. 76–78, 80, 81, 83, tabela 3.1; tam też dalsza literatura), w tym te, które można w sposób bezpośredni porównywać z badanym materiałem (późnoscytyjskie zespoły ze strefy stepu nadczarnomorskiego – np. Ū.V. Boltrik 2004; V.A. Romaško, S.A. Skoryj 2009, s. 90–95). Nie mniej ważnym kryterium oceny strat energii (nakładów pracy) przeznaczonej na wybudowanie grobu jest również złożoność konstrukcji grobowej. Przyjmuje się bowiem, że w bardziej skomplikowanych konstrukcjach grobowych (drewniane grobowce) grzebano zmarłych zajmujących wyższą pozycję społeczną (np. członków elit) niż osoby umieszczane po śmierci w prostych budowlach grobowych (np. V.G. Petrenko 1967, s. 52; D.S. Grečko, A.V. Šelehan 2012, s. 92). W przypadku analizowanej grupy źródeł funeralnych spostrzeżenie to znajduje potwierdzenie już na etapie wstępnej obserwacji badanego materiału – im konstrukcja grobowa jest większa zaś nakrywający ją nasyp jest wyższy tym jest ona bardziej złożona (por. np. G.T. Kovpanenko, *et al.* 1989, s. 37–38, 176–255).

Nie mniej istotną przesłanką dla badań nad zróżnicowaniem społecznym dawnych populacji ludzkich, włącznie z tymi zamieszkującymi w okresie scytyjskim tereny lasostepu (np. L.I. Babenko 2005, s. 172–183; Ū.V. Bûnov, V.N. Okatenko

2013, s. 128; M. Burghardt 2016a; 2017) i stepu (np. Rolle 1979, s. 33n.; E.P. Bunâtân 1985, s. 91–101) wschodnioeuropejskiego jest również ocena wyposażenia grobowego umieszczanego razem ze zmarłym w grobie. Jego skład ilościowy i jakościowy (bogactwo) w połączeniu z obecnością (lub absencją) wśród niego określonych kategorii funkcjonalnych przedmiotów (zwłaszcza artefaktów, które można traktować jako symbole bogactwa i prestiżu), świadczą bowiem nie tylko o randze (pozycji społecznej) i prestiżu zmarłego (C. Renfrew, P. Bahn 2002, s. 188) ale również mogą one odzwierciedlać jego tożsamość socjalną wynikającą z uwarunkowań biologicznych (płeć i wiek) i funkcjonalnych (pełnione w społeczeństwie funkcje) (N. Gryzińska-Sawicka 2014, s. 51). Z obserwacjami tymi w pełni pokrywa się przytaczany już opis pochówku scytyjskiego władcy – czytamy w nim, że w *pozostalej, obszernej przestrzeni grobu grzebią [...] pierwociny wszelkich innych dostatków i złote czary; srebra i spiżu do tego celu nie używają* (Herodot, *Dzieje* IV, 71; por. A. Ivantchik 2011, s. 80, 81, 82–83). Jednocześnie należy zaznaczyć, że prawidłowa ocena pozycji społecznej zmarłego w oparciu o analizę wyposażenia grobowego w przypadku społeczności scytyjskich (o „scytyjskim” modelu kulturowym) natrafia na przeszkodę w postaci ich niekompletności (wyrabowania). Efektem tego jest zubożenie inwentarzy towarzyszących zmarłym o niektóre kategorie przedmiotów, a w szczególności te, które były najbardziej wartościowe z punktu widzenia rabusiów grobowych³. Ograniczenia spowodowane niekompletnością wyposażenia grobowego powodują, że przy badaniu pozycji socjalnej zmarłego, w oparciu o analizę złożonego z nim inwentarza, nie jest ważna ogólna ilość umieszczonych z nim w grobie przedmiotów, ale obecność ich określonych kategorii funkcjonalnych.

Poza wyżej wymienionymi kryteriami pomocnymi przy ocenie pozycji społecznej zmarłego wymienionymi przez Herodota i stosowanymi wśród badaczy zajmujących się kwestią zróżnicowania społecznego Scytów (i innych zbliżonych doń plemion) jest również obecność towarzyszących pochówków ludzkich i końskich. Ten element obrzędowości pogrzebowej koczowniców związanej ze zjawiskiem tzw. „śmierci towarzyszącej” (por. S. Tabaczyński 2005, s. 157–158) stanowi bowiem jeden z kwantyfikatorów wysokiej pozycji zmarłych (np. V.A. Ilinskaâ, A.I. Terenożkin 1983, s. 121; L.I. Babenko 2005, s. 175–178; V.A. Romaško, S.A. Skoryj 2009, s. 89, 95–98), co potwierdzają, m.in., *Dzieje* Herodota (IV, 71–72), w których czytamy, iż w *pozostalej, obszernej przestrzeni grobu [przeznaczonego na pochówek scytyjskiego władcy – M.B.] grzebią jedną z nałożnic króla [...], dalej podczaszego, kucharza, koniucha, posługacza, gońca królewskiego i konie oraz najgorliwsze sługi króla*. W tym kontekście, złożonych do grobu razem ze zmarłym ludzi i zwierzęta należy traktować, podobnie jak towarzyszące mu przedmioty wyposażenia, jako jego do-

³ Klasycznym przykładem takiego wyrabowanego zespołu grobowego może być grobowiec z kurhanu nr 2 z miejscowości Āblonovka – w jego obrębie odnotowano obecność szkieletu rabusia – *młodego człowieka, zabitego przez obwał grobowca trzymającego w prawej dłoni [...] trzy serdonicowe i dziewięć złotych paciorków i zawieszki* (D.Ā. Samokvasov 1908, s. 120).

bra (ludzie jako osoby służebne, kobiety jako nałożnice, konie wierzchowe i pociągowe), pozostające do dyspozycji zmarłego w zaświatach (A. Testart 2004, s. 20–28; S. Tabaczyński 2005, s. 158). Jeżeli chodzi o kwestię wyznaczania towarzyszących pochówków ludzkich to za takie uznaje się te groby podwójne i zbiorowe, w przypadku których jeden ze zmarłych złożony jest w grobie w odmienny sposób niż osoba, dla której wzniesiono konkretną konstrukcję grobową. Zgodnie z istniejącymi w literaturze propozycjami, jako wyznaczniki tej grupy pochówków najczęściej traktowane są pozycja skurczona na boku, odmienna orientacja niż kierunek, w którym złożono głównego zmarłego, lokalizacja w nogach głównego zmarłego lub na skraju komory grobowej (a nawet poza jej granicami), a także obecność ubożego wyposażenia grobowego lub jego brak (por. np. A.A. Morużenko 1991, s. 164; L.I. Babenko 2005, s. 175; G.T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 35).

Innym, uchwytnym archeologicznie elementem „scytyjskiej” obrzędowości pogrzebowej, potencjalnie niosącej ładunek społeczny, jest uczta pogrzebowa (tryzna lub stypa). Zdaniem niektórych badaczy (A. Testart 2004, s. 30–33; S. Tabaczyński 2005, s. 158–159) ceremonia ta może mieć charakter dystrybucji wśród zaproszonych na święto pogrzebowe dóbr zmarłego – zabijane, a następnie spożywane w jej trakcie zwierzęta stanowiły część stad należących do niego. Tym samym, im grzebana osoba była zamożniejsza, tym większa powinna być ilość zwierząt ofiarnych zabijanych w trakcie uczty pogrzebowej. Jednocześnie należy zaznaczyć, że wobec niewielkiej serii badań osteologicznych pozostałości zwierzęcych pochodzących z tryzny, w wielu przypadkach trudno jest określić ilość zwierząt, które zabito i zjedzono. Dodatkowo, wśród śladów tryzny,

poza materiałem kostnym, znajdowane są również inne zabytki – fragmenty naczyń lepionych ręcznie i amfor, a także różnego rodzaju przedmioty przynieszone przez uczestników ceremonii pogrzebowej (ofiarny wotywny). Dlatego też konstruując wykaz cech związanych z uczta pogrzebową (tryzną), pod uwagę wzięto nie ilość zwierząt, do których należały szczątki kostne odkryte wśród pozostałości po tryźnie (stypie), ale ich skład. Poza wyżej wyszczególnionymi elementami obrzędowości pogrzebowej Scytów (i zblizonych do nich plemion), w poniższych analizach uwzględniono również inne cechy związane z ceremonią pogrzebową – należą do nich sposób potraktowania ciała zmarłego (jego spalenie lub złożenie do grobu w stanie nienaruszonym) oraz obecność (lub nieobecność) działań rytualnych związanych z działalnością ognia.

W oparciu o wyżej zaprezentowane uwagi stworzono zestaw 79 elementów obrządku pogrzebowego (aneks 2) określających (bądź nie) każdy ze 198 analizowanych zespołów grobowych. Obejmują one wszystkie wyżej wyróżnione grupy cech pozwalające na ocenę pozycji społecznej zmarłego. W tym miejscu należy zwrócić uwagę na dwie kwestie dotyczące wydzielanych cech. Po pierwsze, wymienione wskaźniki posiadają różny charakter – poza stanowiącymi większość cechami o charakterze jakościowym, wśród wyróżnionych wskaźników obecne są również cechy o charakterze ilościowym (wielkości nasypów i konstrukcji grobowych). W celu ujednoczenia tych wskaźników zdecydowano się na zmianę cech ilościowych (wymiarów konstrukcji grobowej i nasypów) na jakościowe. Po drugie, przy doborze cech do analiz kierowano się również ich powtarzalnością – za takie uznano te z nich, które wystąpiły w co najmniej trzech zespołach grobowych.

KLASYFIKACJA GROBÓW LUDNOŚCI PRAWOBRZEŻNEGO LEŚNOSTEPOWEGO PODNIĘPRZA OKRESU SCYTII KLASYCZNEJ (2. POŁ. VI–IV/III W. P.N.E.)

Zgodnie z jednym z najbardziej fundamentalnych założeń archeologii społecznej, struktura socjalna dawnych populacji ludzkich może być odzwierciedlona poprzez zróżnicowanie pozostawionych przez nią źródeł funeralnych (grobów). Jego podstawą jest koncepcja, w myśl której osoby należące do różnych grup społecznych mogły chować swoich zmarłych w różny sposób, odmienny dla poszczególnych grup (J. O’Shea 1984, s. 33–34). W przypadku szeroko rozumianych Scytów (i ugrupowań o „scytyjskim” modelu kulturowym, z którymi można wiązać badane społeczności) na istnienie różnych zwyczajów pogrzebowych, w zależności od przynależności do określonej grupy społecznej („władcy” i w domyśle członkowie ich rodu – por. J. Kubczyk 1978, s. 75 – „zwykli” Scytowie) jest poświadczane przez źródła pisane. Jak bowiem czytamy w *Dziejach Herodota: tak grzebią królów. Resztę zaś Scytów po śmierci kładą najbliżsi krewni na wóz i obwożą [...] Tak [...] obwozi się zwyczajnych ludzi, a potem grzebie* [podkreślenia autora] (Herodot IV, 73).

Podstawowym celem tej części badań jest próba uchwycenia grup (zbiorów) pochówków pozostawionych przez populacje zamieszkujące w okresie pomiędzy 2. poł. VI a IV/III w. p.n.e. obszary leśnostepowej strefy prawobrzeżnego Podnieprza, które można łączyć z różnymi grupami społecznymi. W tym celu dokonano klasyfikacji 198 grobów, dla których

dysponowano danymi pozwalającymi na opisanie ich według wyżej wyróżnionych cech obrządku pogrzebowego. Właściwa systematyzacja grobów, analogicznie jak w przypadku studiów nad stratyfikacją społeczną wczesnoscytyjskich populacji ze strefy lasostepu wschodnioeuropejskiego (M. Burghardt 2016a, s. 62–63; 2017, s. 139–141), została przeprowadzona z zastosowaniem wielowymiarowych analiz współwystępowania: analizy skupień i metody Warda, która posłużyła do oszacowania odległości między skupieniami (W.R. Dwight 1989, s. 44–47; C. Renfrew, P. Bahn 2002, s. 189; M.J. Baxter 2015, s. 148–168) oraz analizy korespondencji umożliwiającej opisanie zależności pomiędzy zmiennymi i obiektami, na których przeprowadzono obserwację (A. Zimmermann 1997, s. 9–15; M.J. Baxter 2015, s. 133–147). Analizy materiału źródłowego w celu wydzielenia poszczególnych zbiorów pochówków, mających w założeniu odzwierciedlić stratyfikację społeczną badanych grup ludności, przeprowadzono osobno dla wszystkich pochówków męskich i osobno dla wszystkich pochówków kobiecych. W przypadku obu badanych zbiorów uwzględnione zostały zarówno pochówki jednostkowe jak również takie, w których w jednym grobie znajdowała się większa ilość zmarłych, z których przynajmniej jeden ma określoną płeć. Dodatkowo, oba te zbiory poszerzono o pojedyncze pochówki dzieci i nastolatków o nieokreślonej płci.

Rozdzielenie badanego materiału źródłowego na zespoły z pochówkami męskimi i kobiecymi spowodowało konieczność redukcji analizowanych cech obrządku pogrzebowego – jak wykazano we wcześniejszych badaniach przy analizie pochówków pod względem płci zmarłych, najbardziej właściwe jest badanie tylko tych cech (zwłaszcza w przypadku obecności/nieobecności konkretnych przedmiotów inwentarza), które traktować można jako typowe dla określonej grupy biologicznej (płci). Inaczej bowiem może dojść do zafałszowania wyników badań na skutek osobnego grupowania się pochówków jednostkowych o męskim lub kobiecym charakterze wyposażenia i pochówków podwójnych i zbiorowych o mieszanych, męsko-kobiecych inwentarzach. Jednocześnie należy pamiętać o powtarzalności badanych elementów obrzędowości pogrzebowej – w niniejszej publikacji za takie przyjęto te, które występują w co najmniej trzech zespołach grobowych z pochówkami osób o określonej płci. Dodatkowo w toku wstępnej analizy korespondencji przeprowadzonej dla obu badanych zbiorów wykazano, że ilość badanych cech wymaga dalszej redukcji – graficzne przedstawienie jej wyników w postaci tablicy korespondencji wykazało, że zarówno w przypadku pochówków męskich, jak i kobiecych, dochodzi do grupowania się cechy nr 4 („charakter pochówku – pochówek towarzyszący zlokalizowany poza jamą grobową z głównym pochówkiem”), oraz opisanych przez nią

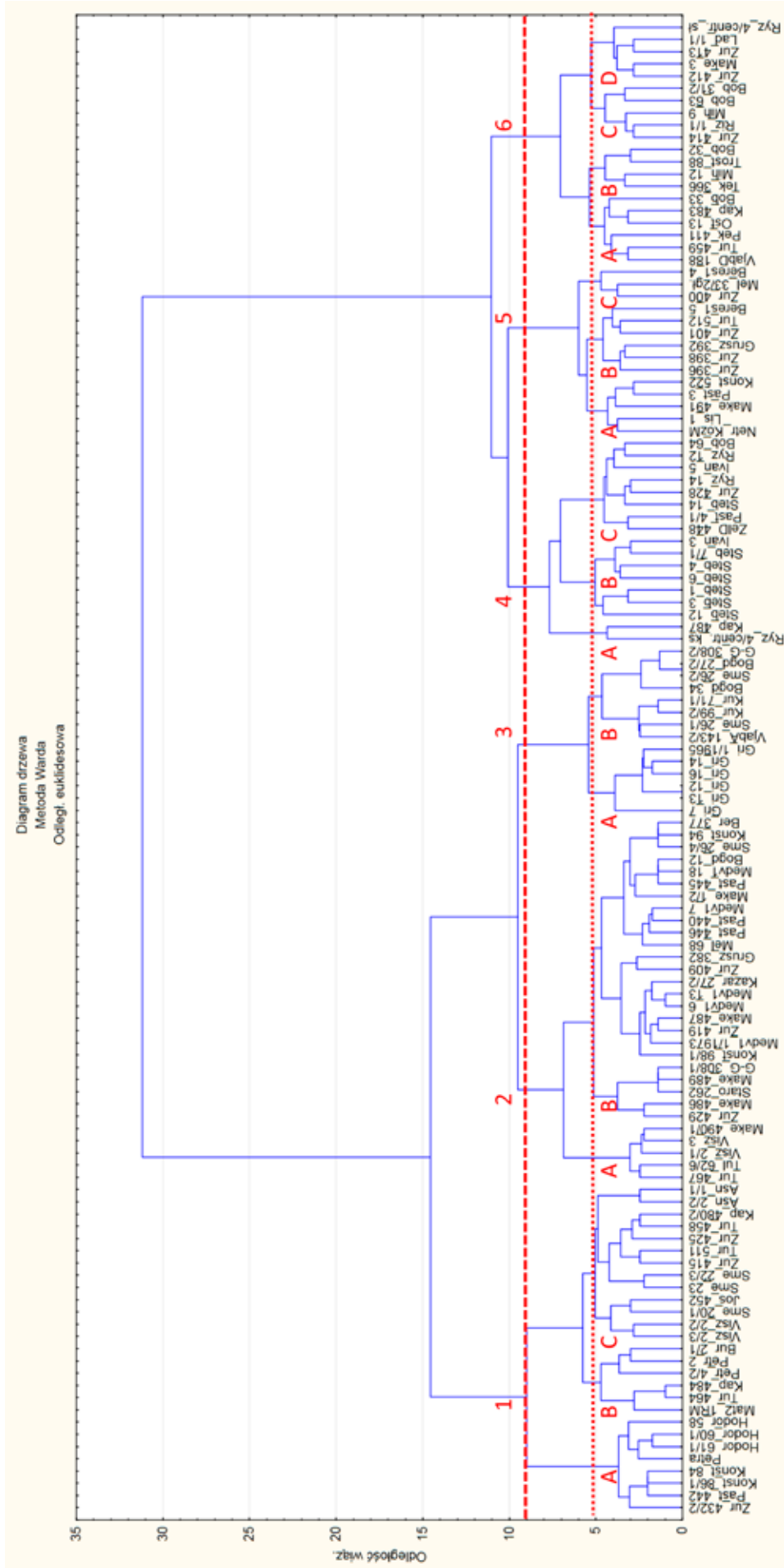
sześciu zespołów grobowych, poza głównymi skupiskami badanych pochówków. W świetle tej obserwacji, towarzyszące pochówki ludzkie zostały potraktowane jako osobny zbiór, który został wyłączony z toku dalszych analiz. Tym samym liczbę 79 pierwotnie wyróżnionych cech zredukowano do 72 w przypadku grobów z pochówkami męskimi (cechy nr 1–3, 5–51, 53–57, 59, 64–79 + dodatkowa cecha nr 80 „inne przedmioty typowe dla kobiet”) i 60 dla pochówków kobiecych (cechy 1–3, 5–24, 28–36, 39–40, 52, 54–63, 65–69, 72, 73–79 + dodatkowe cechy „tryzna” (82) bez rozbicia jej na elementy składowe, „pozostała broń” (83) i „uprząż” (84) bez rozbicia na jej elementy składowe). Pewnej redukcji uległa również ilość zespołów z pochówkami osób danej płci (włączając w to pochówki dzieci i nastolatków o nieokreślonej płci), które poddano dalszym analizom – ostatecznie w badaniach uwzględnionych zostało 116 zespołów z pochówkami męskimi (w tej liczbie nie uwzględniono podwójnego męsko-kobiecego pochówku z Kazar_27/1, w którym mężczyzna (?) złożony został do grobu bez inwentarza), uzupełnionych o sześć grobów z jednostkowymi pochówkami dzieci i nastolatków o nieokreślonej płci oraz 87 zespołów (bez towarzyszącego (?) pochówku kobiecego z męsko-kobiecego grobu z Beres1_4) z pochówkami kobiecymi, również uzupełnionymi o sześć grobów z pojedynczymi pochówkami dzieci i nastolatków o nieokreślonej płci.

ANALIZA SKUPIEŃ

Jako pierwsza przeprowadzona została analiza skupień (klasterowa). Jej rezultaty przedstawiają dendogramy zaprezentowane na rycinach 1 (zespoły z pochówkami męskimi) i 2 (groby z pochówkami kobiecymi). Szczegółowa analiza zespołów pogrupowanych metodą Warda pozwoliła określić najbardziej podobne do siebie pod względem wyznaczonych cech obrządku pogrzebowego. W przypadku obu wykresów wykonano dwa przecięcia. Pierwsze z nich zrobiono na 9 odległości wiązania, wydzielając sześć głównych zbiorów (klasterów) grobów z pochówkami męskimi (oznaczone na rycinie 1 cyframi od 1 do 6) oraz cztery grupy (klastery) zespołów z pochówkami kobiecymi (oznaczone na rycinie 2 cyframi od 1 do 4). W obu przypadkach wydzielone zbiory (klastery) grobów różnią się między sobą wymiarami konstrukcji grobowych, a w przypadku zespołów z pochówkami kobiecymi także wielkościami (wysokością i średnicą) nakrywających je nasypów kurhanowych. Dalsza analiza zespołów zgrupowanych w ramach poszczególnych klasterów skupiających pochówki męskie i kobiece, wykazała istnienie w ich obrębie mniejszych zbiorów (podklasterów), dla których cechami różnicującymi, poza wymiarami konstrukcji grobowych i nakrywających je nasypów kurhanowych, są lokalizacja pochówku w obrębie nasypu oraz jego charakter, konstrukcje grobowe, w których umieszczano zmarłych oraz skład towarzyszącego im wyposażenia grobowego. Przeprowadzona pod tym kątem analiza wykazała, że najbardziej optymalne miejsce przecięcia obu dendrogramów znajduje się mniej więcej na 5 odległości wiązania – na tej podstawie sześć wyróżnionych klasterów z grobami z pochówkami męskimi rozbito na 17 mniejszych grup (podklasterów), nato-

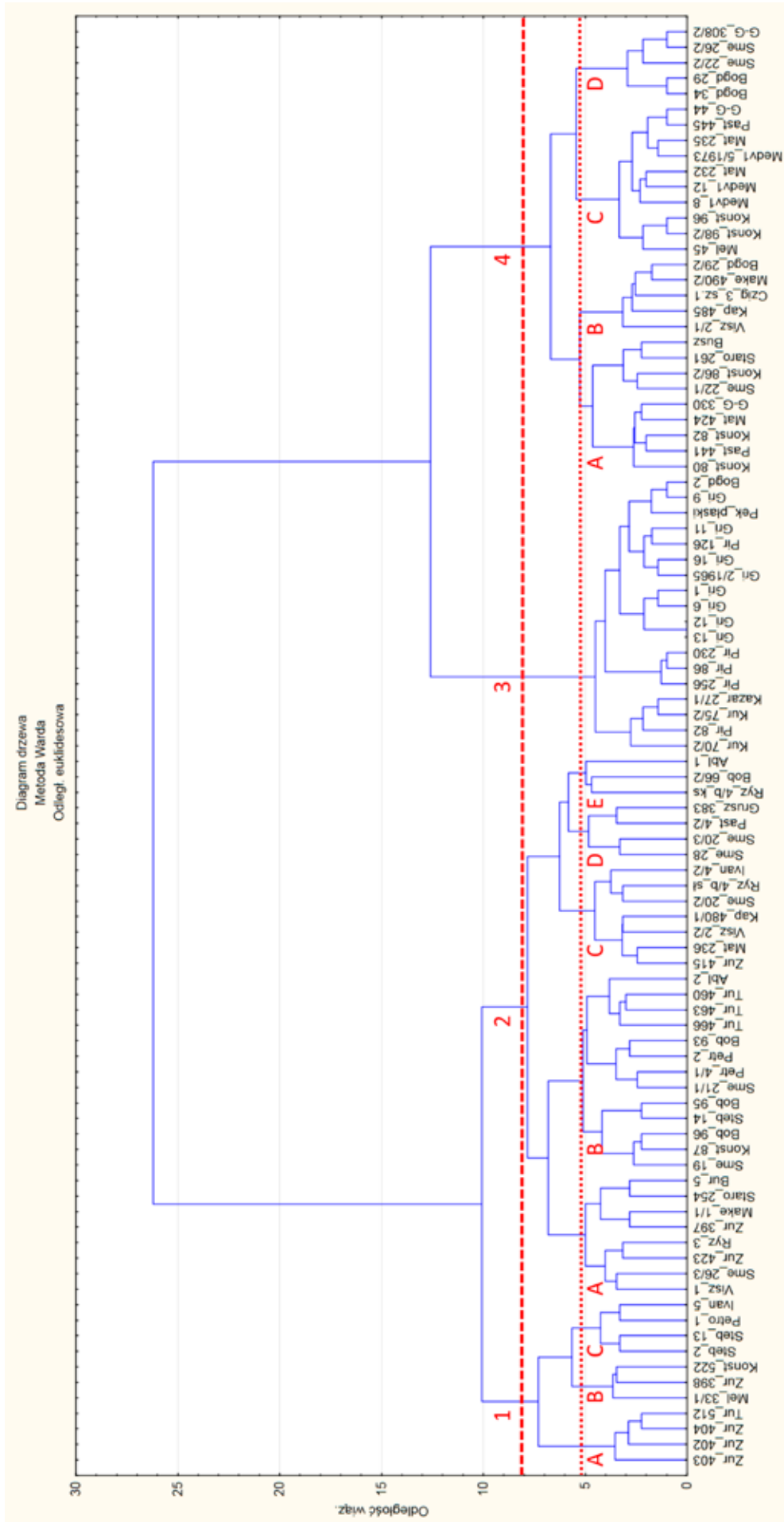
miast cztery klastery pochówków kobiecych podzielono na 13 mniejszych zbiorów (podklasterów). W obu przypadkach wyróżnione grupy (podklastery) oznaczono literami A, B, C, D i E, umieszczonymi po cyfrze oznaczającej numer głównego skupienia (klastera), w obrębie którego one wydzielają się. Ich charakterystykę prezentują tabele 2 (pochówki męskie) i 3 (pochówki kobiece).

Analiza informacji zawartych w obu tabelach przedstawiających wyniki grupowania badanych grobów z 2. poł. VI–IV/III w. p.n.e. z pochówkami męskimi i kobiecymi ze strefy leśnostepowego prawobrzeżnego Podnieprza, prowadzi do kilku ważnych spostrzeżeń. Po pierwsze, między wyróżnionymi zbiorami (grupami) grobów z pochówkami przedstawicieli obu płci zachodzą wyraźne korelacje pomiędzy wielkością nasypów kurhanowych oraz powierzchnią i złożonością umieszczonych pod nimi konstrukcji grobowych a zróżnicowaniem ilościowym i jakościowym złożonego ze zmarłymi wyposażenia – groby o niewielkich rozmiarach, nakrywane małymi nasypami (lub ich pozbawione, a także pochówki o bocznym charakterze) zawierają ubogie inwentarze (1–4 kategorie funkcjonalne przedmiotów) (pochówki męskie – grupy 3.A–B i w mniejszym stopniu 2.A–B, pochówki kobiece – grupy 3, 4.B–D), podczas gdy najbardziej zróżnicowane inwentarze towarzyszą osobom pochowanym w największych i najbardziej złożonych konstrukcjach grobowych, nakrywanych największymi nasypami kurhanowymi (groby męskie – grupy 4.A i 5.A–C, groby kobiece – grupy 2.E i 1.A–B). Pomiedzy nimi znajduje się duża seria zespołów grobowych, które można określić jako zakładane w średniej wielkości konstrukcjach grobowych, nakrywane średniej wielkości nasypami i „średnio” wyposażone. Po drugie,

Ryc. 1. Dendrogram przedstawiający wyniki analizy skupień grobów z pochówkami męskimi ze strefy prawobrzeżnego leśnostepowego Podnieprza doby Scytii klasycznej (2. poł. VI–IV/III w. p.n.e.). Wykaz skrótów – por. tabela 1

Abb. 1. Dendrogramm mit den Ergebnissen der Clusteranalyse der aus der klassischen skythischen Periode stammenden Gräber mit Männerbestattungen aus dem Waldsteppengebiet des rechten Dnjepr-Ufers (2. Hälfte des 6.-4./3. Jhs.). Verzeichnis der Abkürzungen – vgl. Tabelle 1

Ryc. 2. Dendrogram przedstawiający wyniki analizy skupień grobów z pochówkami kobiecymi ze strefy prawobrzeżnego leśnostepowego Podnieprza doby Scytii klasycznej (2. poł. VI–IV/III w. p.n.e.). Wykaz skrótów – por. tabela 1

Abb. 2. TDendrogramm mit den Ergebnissen der Clusteranalyse der aus der klassischen skythischen Periode stammenden Gräber mit Frauenbestattungen aus dem Waldsteppengebiet des rechten Dnjepr-Ufers (2. Hälfte des 6.-4./3. Jhs.). Verzeichnis der Abkürzungen – vgl. Tabelle 1

Wyniki analizy klastrowej przeprowadzonej dla zbioru pochówków męskich

Ergebnisse der Clusteranalyse der Männerbestattungen

Klaster (ilość zespółów)	Nasyyp – wys./sr./obj. (m i m ³)*, dodatkové el. konstr.	Konstr. gr.			Ogień/tryzna – udział w % i skłád tryzny	Inwentarz			Charakter poch. M	Uwagi
		pow./ cał. pow. konstr. gr. (m ²)*	gł. (m)*	rodzaj konstr.		skłád	NAT	splendor*		
1.A (8)	2,1/19,6/299; poj. wpuszcz.	–	poch. na dawnej pow. gruntu	bez	12,5/–	strzały i/lub broń drzewcowa (+ niekiedy broń sieczna), nacz. lep. ręcznie i/lub imp., pokarm zwierzęcy; w poj. drew. nacz. ze zł. nakładkami	2–7 (3,9*)	29,8	poj. M	w 50% krem.; Petra => cia- łopalny poch. na dawnej pow. gruntu, w inw. m.in. drew. nacz. ze zł. nakładka- mi + br. imp. el. uzbrojenie ochronnego (elementy ty- powe dla klastarów 4 i 5) + znaczna wielkość nasyypu
1.B (6)	1,8/39,8/831,3	8,9/17,1	4,1	kat. i jamy	–/–	jak w 1.A + narzędzia, w części także pancerze, w poj. aplikacje stroju	2–7 (4*)	32,6	poj. M (1 chłop.) + 1 M+K	w 16,7% tow. poch. końskie
1.C (13)	2/32/557,5	9,6/10	2,6	jamy różnej formy i kat.	15,4/30,8; poz. pokonsump. i/ lub przed.	jak w 1.A-B + w poj. elementy uprzęży	4–8 (6*)	47,9	poj. M + 2 M+K i 1 M+Dz	–
2.A (5)	1,5/19,2/175,9	5,1/6,2	4	kat. i proste jamy	–/40; poz. pokonsump. i/ lub przed.	strzały i/lub broń drzewcowa, rzadziej el. uzbrojenia ochronnego, nacz. lep. ręcznie i/lub imp., poj. uprząż	1–6 (3,8*)	30,4	poj. M + 1 chłop. + K	–
2.B (25)	1,1/14,5/87	3,8/3,8; w 8% wpuszcz.	0,9	proste jamy + poj. kat. i proste grob.	8/16; poz. pokonsump. + poj. przed. i ogień	jak w 2.A + pokarm i nieliczne noże, broń sieczna i ozdoby	1–8 (3,9*)	29,6	poj. M + 1 M+K?	–
3.A (6)	poch. płaskie	–	0,8	proste jamy	–/16,7; poz. pokonsump.	poj. strzały/włócznie, nacz. lep. ręcznie i/lub imp., poj. narzędzia; w poj. el. uzbrojenia ochronnego; w 50% brak broni	1–4, maks. 7 (2,7*)	21,4	poj. M, Dz i nast.	–

Klaster (ilość zespółów)	Nasyp – wys./sr./obj. (m i m ³)*, dodatkowe el. konstr.	Konstr. gr.			Ogień/tryzna – udział w % i skład tryzny	Inwentarz			Charakter poch. M	Uwagi
		pow./ cał. pow. konstr. gr. (m ²)*	gł. (m)*	rodzaj konstr. i poj. kat. i grob.		skład	NAT	splendor*		
3.B (8)	poch. boczne i wpuszcz.	3/3,3	1,1	proste jamy i poj. kat. i grob.	-/12,5; poz. pokonsump.	strzały i poj. narzędzia; w części także broń sieczna; w 50% brak broni; w 2 brak inw.	1-4 (1,8*)	13,1	poj. M i Dz	-
4.A (2)	6,8/38,5/2614,3; w poj. rów i/ lub wał	18,4/25,5	4,3	kat.	-/50; poz. pokonsump.	pełne zestawy broni zaczepnej włącznie z bro- nią paradną, br. kotły i imp. nacz. br., nacz. lep. ręcznie i imp., pokarm z nożem, narzędzia; w 50% uprząż/ozdoby (w tym zł. naszyjnik), aplikacje stroju, srebrne nacz. imp.	17-20 (18,5*)	182,8	M + M/? (poch. tow.)	w 100% tow. poch. ludzkie, w 50% także tow. poch. koń- skie
4.B (7)	0,9/25,4/200,5; w 71,4-85,7% rów i/lub wał i/lub konstr. namiot.	13/13	2	jamy z el. dod. i poj. grob.	57,1/71,4; poz. pokonsump.	zestawy broni zaczepnej i pancerze, narzę- dzia, nacz. lep. ręcznie i/lub imp., pokarm i narzędzia; w 57,1% uprząż; w poj. br. kotły i drew. nacz. ze zł. nakładkami	6-13 (8,1*)	70,8	poj. M	w 42,9% tow. poch. końskie
4.C (8)	2,5/26,5/247,6; w 25% rów i/lub wał + w 12,5% konstr. namiot.	16,5/16,5	1,8	grob.	12,5/-	strzały i broń drzewcowa, nacz. lep. ręcznie i/ lub imp., noże, pokarm ofiarny, w części także pancerze i/lub br. imp. uzbrojenie ochronne	4-10 (6,8*)	54,1	poj. M + 2 M+? i poj. M+K, M+K+nast. i zbior.	w poj. krem.; tow. poch. koń- skie (w 25%) i/lub ludzkie (w 37,5%)
5.A (5)	2,6/37,6/946,5; w poj. rów i/ lub wał	15,6/15,6	2,3	grob. i poj. jamy z dod. konstr.	20/20	strzały + broń drzewcowa i/lub sieczna, uprząż, pancerze, nacz. lep. ręcznie i/lub imp., rządziej narzędzia, pokarm, poj. ozdoby; poj. ozdoby ze zł., imp. nacz. br., drew. nacz. ze zł. nakładkami, aplikacje stroju	9-13 (10,6*)	97,6	po 2 poj. M i M+Dz/ nast. + 1 M+K i M+K+Dz	w 100% tow. poch. końskie
5.B (6)	3,1/41,2/2107,7	25/26,9	2,2	grob. z dromosami	16,7/33,3	jak w 5.A + częstsza obecność drew. nacz. ze zł. nakładkami	6-16 (9,7*)	85,6	poj. M + po 1 M+?, M+K i M+K+Dz	w 50% tow. poch. końskie; Grusz. 392 => iwn. bez uprzą- ży i uzbrojenia innego niż strzały (wyrobowane?)

Klaster (ilość zespółów)	Nasyb – wys./sr./obj. (m i m³)*, dodatkové el. konstr.	Konstr. gr.			Ogień/tryzna – udział w % i skłád tryzny	Inwentarz			Charakter poch. M	Uwagi
		pow./ cał. pow. konstr. gr. (m²)*	gl. (m)*	rodzaj konstr.		skłád	NAT	splendor*		
5.C (3)	5,7/45,7/3051,2	19,8/26,5	2	grob. z dromosami	33,3/33,3	jak w 5.A i 5.B + paradne el. ekwipunku wojownika i poj. br. kotły	11-17 (14,7*)	139,9	po 1 poj. M, M+K i M+M	w 100% tow. poch. ludzkie i/lub końskie
6.A (6)	4,2/35,6/1934; w poj. konstr. namiot.	15,7/16,6	2,8	proste jamy i poj. grob. i kat.	-/50	strzały, uprząż, nacz. czarno pokostowane, rzadziej inne rodzaje broni zaczepnej, drew. nacz. ze zł. nakładkami, ozdoby ze zł., pokarm; w poj. także br. kotły/imp. nacz. br. i srebrne	4-9 (6,8*)	64,3	poj. M + 1 M+?	w 50% tow. poch. końskie
6.B (4)	3,5/22,7/982,3	14/14	1,3	grob. i poj. jamy	50/75; poz. pokonsump. + poj. przed. i ogień	broń drzewcowa + strzały i/lub broń sieczna, rzadziej nacz. lep. ręcznie i/lub imp., pancerze i pokarm	3-6 (5*)	40,3	poj. M	-
6.C (5)	2,4/22,6/374,6	11,6/11,8	1,2	j.w.	20/20	strzały i broń drzewcowa, uprząż, amfory, rzadziej łuskowe uzbrojenie ochronne; w poj. także imp. nacz. br. i paradne el. ekwipunku wojownika	7-12 (9,4*)	86,8	poj. M	w 40% krem.; w 60% tow. poch. końskie
6.D (5)	1,2/15/84,7	6,2/6,2	1	jamy i poj. grob.	-/-	strzały + niekiedy inne rodzaje broni zaczepnej, uprząż; rzadziej pokarm, poj. paciorki, łuskowe uzbrojenie ochronne	6-10 (8,6*)	75,6	poj. M + 1 M+Dz	w poj. krem.; w 20% tow. poch. końskie; Ryz_4/centr_sl => poch. o tow. charakterze

Wykaz skrótów: br. – brązowe; cał. – całkowi; dod. – dodatkowe; drew. – drewniane; el. – elementy; gl. – głębokość; gr. – grobu; grob. – grobowce; imp. – importowane; inw. – inwentarz; kam. – kamienne; kat. – katakumby; konstr. – konstrukcyjne/konstrukcje; konstr. namiot. – konstrukcje namiotowe; krem. – kremacja; lep. – lepione; nacz. – naczynia; obj. – objętość; poch. – pochówek; poj. – pojedynczy; pow. – powierzchnia; poz. – konsumpc. – pozostałości konsumpcyjne; przed. – przedmioty; sr. – średnica; tow. – towarzyszące; wpuszcz. – wpuszczony; wys. – wysokość; zbior. – zbiorowe; zł. – złote. Uwaga, gwiazdką (*) oznaczono wielkości średnie.

Verzeichnis der Abkürzungen (Tabelle 2): br. – bronzen; cał. – gesamt; dod. – zusätzlich; drew. – hölzern; el. – Elemente; gl. – Tiefe; gr. – Grab; grob. – Gräber; imp. – importiert; inw. – Inventar; kam. – steinern; kat. – Katakomben; konstr. – Konstruktion; konstr. namiot. – zeltartige Konstruktionen; krem. – Kreamtion; lep. – handgeknetet; nacz. – Gefäße; obj. – Volumen; poch. – Bestattung; poj. – einzeln; Kr. – Fläche; poz. – konsumpc. – Speisereste; przed. – Gegenstände; sr. – Durchmesser; tow. – begleitend; wpuszcz. – eingegraben; wys. – Höhe; zbior. – Mehrfachgräber; zł. – golden. Achtung, das Sternchen (*) bezeichnet die Mittelwerte.

Wyniki analizy klastrowej przeprowadzonej dla zbioru pochówków kobiecych

Ergebnisse der Clusteranalyse der Frauenbestattungen

Klaster (liczba zespółów)	Nasyp – wys./sr./ obj. (m i m ³)*, dodatkowe el. konstr.	Konstr. gr.			Ogień/ tryzna - udział w %	Inwentarz			Charakter poch. K	Uwagi
		pow./cal. pow. konstr. gr. (m ²)*	gl. (m)*	rodzaj konstr.		skład	NAT	splendor*		
1.A (4)	5,7/61,8/5665,4	30,8/36,8	2,6	grob. z dromosami	-/-	nacz. lep. ręcznie, noże, drew. nacz. ze zł. nakładkami, nacz. czarno pokostowane, zestawy paciorków (w tym ze zł. el.), igły, kawałki barwników; rzadziej aplikacje stroju, pokarm; w poj. strzały, imp. nacz. br.	8-12 (9,3*)	82,6	po 1 poj. K, K+Dz, M+K i K+?	
1.B (3)	2,8/35,7/838,5	16/17,6	1,6	grob. z dromosami	66,7/33,3	nacz. lep. ręcznie, nacz. imp., zestawy paciorków (w tym ze zł. el.), igły; rzadziej pokarm; w poj. imp. nacz. br.	5-9 (6,7*)	55,7	2 M+K+Dz i 1 K+K+?	w poj. tow. poch. ludzki (?)/poch. koński
1.C (4)	1,3/31/392,2	33,1/33,1	1,6	jamy z konstr. dod. i poj. grob.	100/-	nacz. imp., broń (gl. strzały), pokarm; rzadziej aplikacje stroju, zwierciadła, kam. sferoidy w poj. także uprząż	4-8 (6,3*)	51,9	2 K+Dz/nast., po 1 M+K i poj. K	w poj. tow. poch. ludzki
2.A (8)	1,2/19,8/97,8	6,5/6,5	2	jamy i grob.	12,5/25	nacz. lep. ręcznie i/lub imp., zestawy paciorków (w tym ze zł. el.), narzędzia, pokarm, kam. sferoidy/półmiski/płytki; rzadziej strzały, aplikacje stroju, szpile, zwierciadła; w poj. imp. nacz. br.	5-11 (8,8*)	73,9	poj. K, 2 K+Dz, 1 M+K	w poj. tow. poch. ludzki
2.B (13)	1,6/23,5/352,9	11,4/13,3	2,5	jamy, rzadziej grob. i kat.	-/7,7	nacz. lep. ręcznie i/lub imp., zestawy paciorków uzupełnione o zausznice (część ozdób wykonanych ze zł.), aplikacje stroju; rzadziej strzały i kam. sferoidy; w poj. zwierciadła i drew. nacz. ze zł. nakładkami	3-11 (5,8*)	48,1	poj. K, po 1 M+K, K+? i zbior.	w poj. tow. poch. koński
2.C (7)	2,1/31,7/524,7	11,8/12,2	2,4	jamy i kat., poj. bez konstr. na dawnej pow.	-/-	nacz. lep. ręcznie i/lub imp., pokarm z nożem, zestawy paciorków uzupełnione o zausznice (część ozdób wykonanych ze zł.), zwierciadła w poj. broń drzewcowa i kawałki barwników	4-10 (7,1*)	60,1	poj. K, 2 M+K, po 1 K+? i K+?+Dz	w poj. tow. poch. ludzki

Klaster (liczba zespołów)	Nasyp – wys./śr./ obj. (m i m³)*, dodatki el. konstr.	Konstr. gr.			Ogień/ tryzna – udział w %	Inwentarz			Charakter poch. K	Uwagi
		pow./cal. pow. konstr. gr. (m²)*	gł. (m)*	rodzaj konstr.		skład	NAT	splendor*		
2.D (4)	0,95/13/39,8	10/10	1	jamy z konstr. dod. i poj. grob.	25/-	nacz. lep. ręcznie i/lub imp., zestawy paciorków + zausznice (część ozdób wykonanych ze zł.) pokarm z nożem, broń (w części jej zestawy), zwierciadła, kam. półmiski i sferoidy; rzadziej aplikacje stroju, kawałki barwników, przęśliki; w poj. uprząż	10-15 (13,3*)	115,7	poj. K	w poj. tow. poch. ludzki
2.E (3)	8,8/34,5/1358,8	8,8/12,3	3,6	grob. i poj. kat.	33,3/66,7	nacz. imp. (zestawy, w tym z nacz. br.), zestawy paciorków ze zł. el.; rzadziej drewn. nacz. ze zł. nakładkami, pokarm, zł. ozdoby rąk; w poj. nacz. srebrne, aplikacje stroju, zwierciadło	11-13 (12*)	110,8	poj. K, 1 K+?	w 33,3% kremacja; w 66,7% tow. poch. ludzkie; w poj. tow. poch. koński
3 (18)	poch. płaskie i poj. wpuszcz.	3,5/2,6	0,7	proste jamy i poj. grob.	-/-	nacz. lep. ręcznie i 1-2 ozdoby (gł. paciorki i szpile)	1-6 (2,3*)	16,5	poj. K i Dz/ nast., po 1 M+K i K+?+nast.	w 27,8% kremacja
4.A (9)	2,1/13/103,8	4,8/4,8	1,1	bez konstr. na dawnej pow. gruntu i proste jamy	-/22,2	nacz. lep. ręcznie, przęśliki, poj. ozdoby; rzadziej nacz. lep. ręcznie, noże; w poj. aplikacje stroju, nacz. imp., strzały	2-6 (3,9*)	29,6	poj. K	
4.B (5)	1,1/15,1/73,6	3,4/4,4	2,7	kat. i jamy	20/20	zróżnicowane składające się gł. z 1-2 rodzajów ozdób, w części także broń, zwierciadła; w poj. nacz. imp.	1-7 (3,2*)	25	3 K+Dz/nast. i 2 poj. K	w poj. tow. poch. ludzki
4.C (10)	1,4/13,7/98,7	3/3	0,6	proste jamy	10/-	zróżnicowane składające się gł. z zestawów paciorków, przęślików, nacz. lep. ręcznie, pokarm; w poj. także nacz. imp., zwierciadło, strzały	1-4 (2,7*)	20,7	poj. K i 1 M+K	
4.D (5)	poch. boczne i wpuszcz.	2,75/2,75	0,7	j.w.	-/40	paciorki w różnej ilości + poj. przedmioty innych kategorii; w poj. brak inw.	1-4 (1,6*)	11,5	poj. K i Dz	

Wykaz skrótów: jak w tabeli 2.

Verzeichnis der Abkürzungen: wie in der Tabelle 2.

różnice w składzie i różnorodności wyposażenia grobowego (uwzględniając ich wyrobienie) zachodzące pomiędzy poszczególnymi wydzielonymi grupami pochówków, niezależnie od płci zmarłych, wskazywać mogą na różnicowanie ekonomiczne (majątkowe) badanej ludności. Jednocześnie różnice te, a także obecność w części pochówków męskich (i w mniejszym stopniu w kobiecych) pewnych określonych kategorii przedmiotów inwentarza (ich zestawów), świadczą o pełnieniu przez zmarłych różnych funkcji społecznych. W przypadku pochówków męskich niemalże obowiązkowa obecność broni (poza grobami klas 3.A i B, w których broń wystąpiła w ok. 50% pochówków) wskazuje na to, że mężczyźni związani z analizowanymi populacjami byli przede wszystkim wojownikami, zaś różnice widoczne w zestawach uzbrojenia, obecność lub jej brak w grobach elementów uprząży, wskazują na ich przynależność do różnych grup funkcjonalnych (np. lekko- i ciężkozbrojna piechota i konnica, zwykli „szeregowi wojownicy” i wyspecjalizowani „drużynicy” – por. M. Burghardt 2015, tab. 5; O.V. Šelehan’ 2016, s. 56–59, 64). W przypadku pochówków kobiet wyróżnić można jedynie grupę grobów tzw. „kapłanek/wróźbitek” wyposażonych w specyficzne zestawy

przedmiotów, w skład których wchodziły, m.in. kamienne półmiski/płytki, bryłki barwników, brązowe zwierciadła i złote blaszki-aplikacje, nakrycia głowy zdobione określonymi motywami (grupy 2.D-E) (V.G. Petrenko 1967, s. 53; J. Kubczak 1978, s. 113; J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 308; A. Zielińska 2012, s. 429).

Podsumowując powyższe obserwacje należy stwierdzić, że wydzielone grupy grobów wykazują pewne cechy pozwalające na utożsamienie ich z miejscami pochówków osób należących do różnych grup społecznych (majątkowych i funkcjonalnych). Spostrzeżenie to pozwala przyjąć założenie o heterogeniczności i złożonej strukturze społecznej populacji zamieszkujących między 2. poł. VI a IV/III w. p.n.e. obszary leśnostepowej strefy prawobrzeżnego Podnieprza. Jednocześnie należy zaznaczyć, że stwierdzenie daleko idących podobieństw zachodzących pomiędzy częścią wyróżnionych grup grobów (najbardziej podobne do siebie nie zawsze były zgrupowane w ramach jednego z czterech-sześciu głównych skupień klastrów) wskazuje na to, że liczebność grup społecznych związanych z tą ludnością była zapewne mniejsza niż ilość wydzielonych grup pochówków.

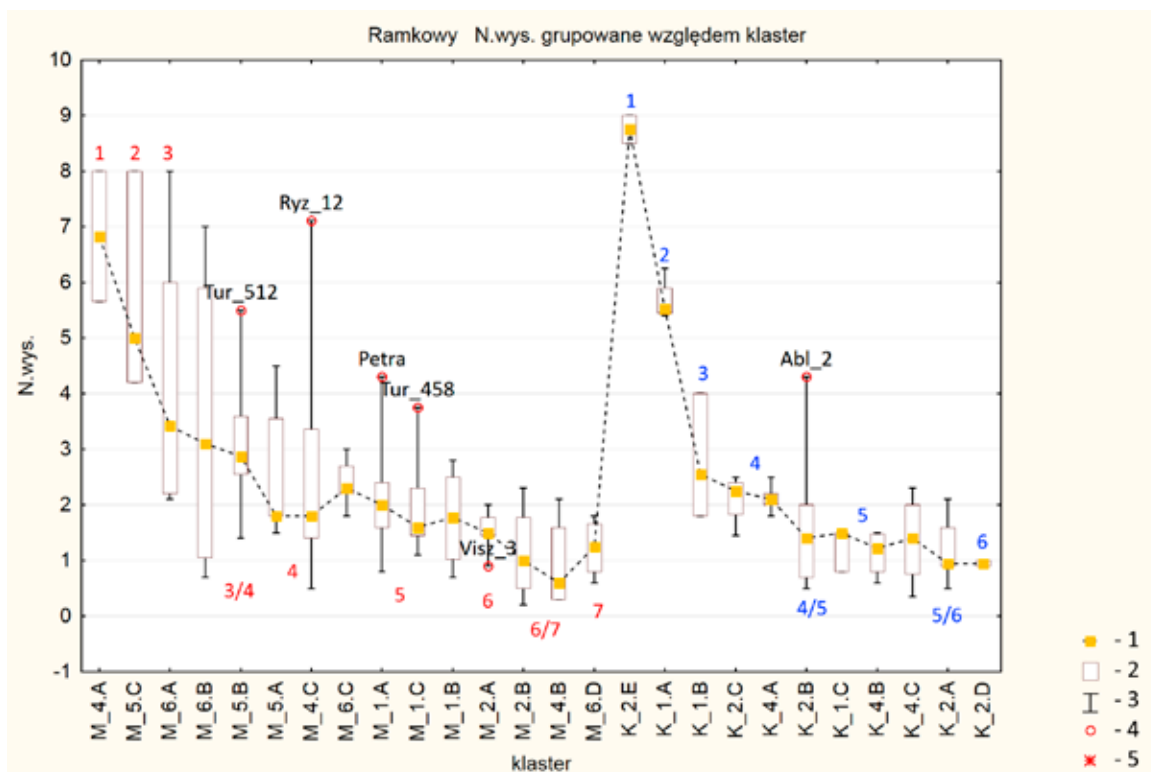
ANALIZA PORÓWNAWCZA WYDZIELONYCH GRUP GROBÓW

Kolejnym etapem badań prezentowanych w niniejszym studium była dalsza systematyzacja zbiorów pochówków wyróżnionych za pomocą analizy skupień. Punktem wyjścia dla tej części badań jest wyżej odnotowane stwierdzenie o wzajemnym podobieństwie części wyróżnionych grup grobów i możliwości połączenia ich w większe zbiory (klasy), a także definicja stratyfikacji społecznej. Termin ten w ujęciu socjologicznym oznacza bowiem sposób hierarchizacji społeczeństwa według zajmowanej pozycji społecznej, od najwyższej do najniższej (A. Brémond, *et al.* 2006, s. 167). Zgodnie z tą definicją, kolejne wyróżnione grupy grobów powinny być pogrupowane w taki sposób, aby na najwyższym miejscu w ich hierarchii znajdowały się te, w których pochowano osoby o najwyższej pozycji społecznej (prestżu, zamożności, itp.). Na kolejnych stopniach powinny znajdować się pochówki osób o niższej randze, aż do grobów wybudowanych dla zmarłych zajmujących za życia najniższą pozycję. Jeżeli chodzi o sposób określenia miejsca zajmowanego za życia w hierarchii badanych społeczności przez zmarłych chowanych w analizowanym zbiorze grobów, to jak już wcześniej stwierdzono, głównymi kryteriami wskazującymi na pozycję społeczną Scytów i innych zbliżonych do nich plemion jest nakład pracy, przeznaczony na dokonanie ceremonii pogrzebowej (włącznie z wybudowaniem grobu) oraz zróżnicowanie ilościowe i jakościowe złożonego w nich wyposażenia grobowego. Tym samym kolejne wydzielone grupy grobów (i ich większe zbiory klasy), należy uszeregować w taki sposób, aby w stworzonym systemie klasyfikacyjnym najwyższe miejsce zajmowały te groby, przy budowie których poniesiono największe nakłady energii, a ich inwentarze należą do najbogatszych i najbardziej zróżnicowanych. Wraz z przechodzeniem do niższych klas, tworzące je grupy grobów powinny charakteryzować się zmniejszaniem nakładu pracy (mniejsze i prostsze konstrukcje grobowe i niższe nasypy kurhanowe), zaś ich inwentarze powinny być odpowiednio uboższe. Naj-

niższe miejsce w tworzonej w ten sposób klasyfikacji powinny zajmować najuboższe i najprostsze groby o najuboższych inwentarzach (lub ich pozbawione).

Analiza porównawcza wyróżnionych za pomocą analizy skupień grup grobów z pochówkami męskimi i kobiecymi odbywała się w sposób analogiczny jak we wcześniejszych pracach autora na temat stratyfikacji społeczności leśnostepowych (M. Burghardt 2016a, s. 65–66, ryc. 2–6; 2017, s. 146–148, fig. 4–9). Jej zasadniczym elementem było stworzenie za pomocą wykresów typu ramka-wąsy (ryc. 3–10) rankingów, odzwierciedlających oba wyżej wymienione elementy ceremonii pogrzebowej – przy ocenie strat energii (nakładów pracy) przeznaczonej na wybudowanie grobu pod uwagę wzięto takie wskaźniki jak: wysokość, średnica i objętość nakrywającego go nasypu oraz powierzchnia i głębokość jam grobowych, w których lokalizowano konstrukcję grobową, a także powierzchnia całkowita tej ostatniej, natomiast przy ocenie „bogactwa” wyposażenia grobowego posłużono się metodami punktacji „NAT” (Number of Different Artefact Types) i „współczynnika splendoru” (F.R. Hodson 1977; L. Hedeager 1978; M.S. Przybyła 2014, s. 11–14) (por. aneks 2). Zastosowanie tego sposobu prezentacji danych rozkładu wartości poszczególnych wskaźników dla każdej z badanych grup grobów pozwoliło nie tylko na ich usystematyzowanie w odpowiedniej (malejącej) sekwencji, ale również umożliwiło ich porównanie ze sobą. W ten sposób, w zależności od badanego parametru, liczbę 17 wyżej wyróżnionych grup grobów z pochówkami męskimi i 13 z pochówkami kobiecymi, zredukowano do sześciu-siedmiu większych zbiorów (klas) (ryc. 3–10).

Przy badaniu porównawczym, poza klasyfikacją grup grobów ze względu na zajmowaną przez nie pozycję w poszczególnych rankingach, uwzględnione zostały również inne kryteria. I tak, przy oszacowaniu nakładu pracy przeznaczonego na wybudowanie grobu pod uwagę wzięto również stopień zróżnicowania konstrukcji grobowych (jej rodzaj) (por. uwagi

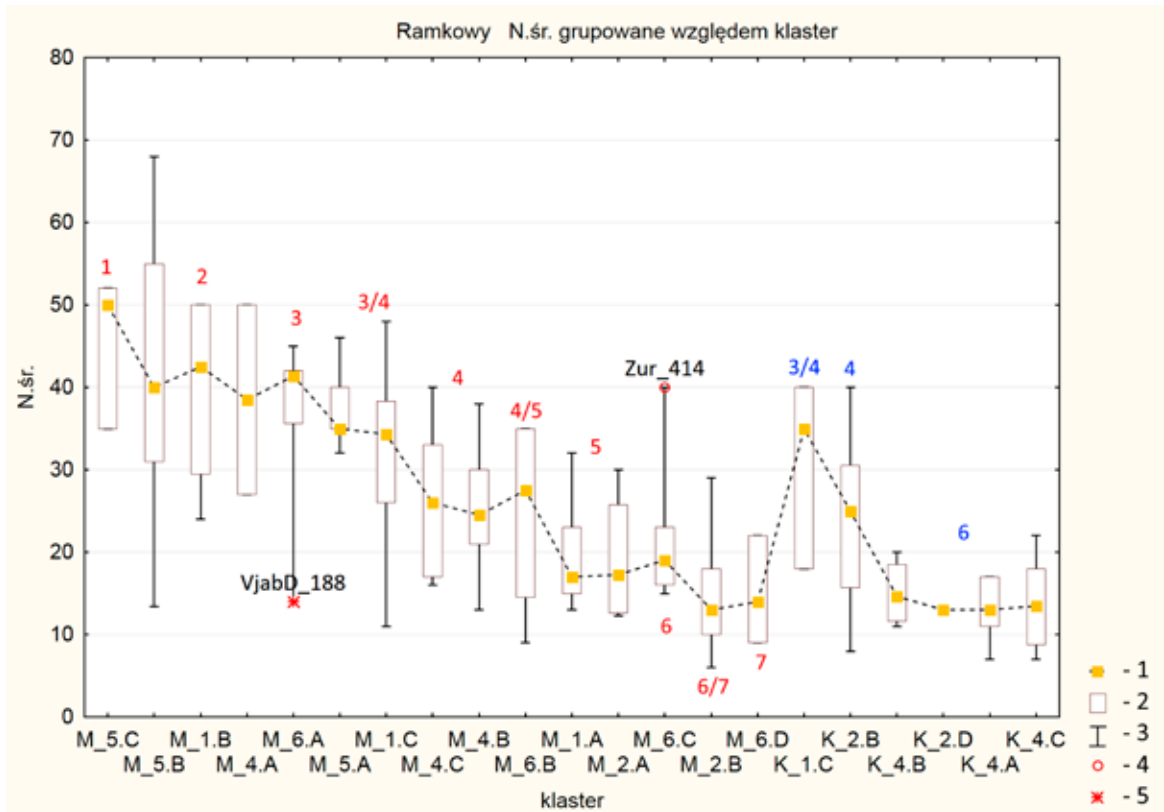
Ryc. 3. Wykres ramkowy przedstawiający ranking „wysokość nasypów kurhanowych” dla grup pochówków męskich i kobiecych wydzielonych za pomocą analizy skupień. Cyframi zamieszczonymi na wykresie oznaczono pozycję w rankingu kolejnych grup grobów męskich (oznaczone kolorem czerwonym) i kobiecych (oznaczone kolorem niebieskim). Legenda: 1 – mediana; 2 – przedział kwartyle 1 i 3; 3 – wielkości minimalne i maksymalne; 4 – wielkości odstające; 5 – wielkości ekstremalne

Abb. 3. Boxplot mit der Rangliste „Höhe der Hügelgrabaufschüttungen” für die Gruppen der Männer- und Frauenbestattungen, die mittels der Clusteranalyse unterschieden wurden. Die Nummern im Diagramm bezeichnen die Platzierung der nachfolgenden Gruppen der Männer- (rot markiert) und Frauengräber (blau markiert) auf der Rangliste. Bezeichnungen: 1 – Median; 2 – 25%–75%; 3 – Min–Max; 4 – milde Ausreißer; 5 – extreme Ausreißer

na temat budowli grobowych jako potencjalnego wskaźnika pozycji społecznej zmarłych – np. V.G. Petrenko 1967, s. 52; S. Skoryj 1997, s. 61; D.S. Grečko, O.V. Šelehan’ 2012, s. 92) oraz obecność dodatkowych elementów konstrukcyjnych związanych z nasypem kurhanowym (dookolne rowy i/lub wały i znajdujące się w nasypie konstrukcje namiotowe – por. S.A. Skoryj 2003, s. 52; S.V. Mahortyh 2013, s. 228). Z kolei, przy porównywaniu poszczególnych grup grobów pod względem zróżnicowania ilościowego i jakościowego umieszczanych w nim inwentarzy, uwzględnione zostały takie kryteria jak: obecność (i frekwencja) wśród nich wyróżniających się kategorii przedmiotów (tzw. przedmioty prestiżowe) o określonym ładunku społecznym (np. brązowe kotły, drewniane naczynia ze złotymi nakładkami, zdobiona złotem broń i uprząż oraz elementy paradnego wyposażenia wojownika, złote naszyjniki, złote aplikacje stroju i nakrycia głowy; złote ozdoby; importowane naczynia i elementy uzbrojenia ochronnego – np. S.A. Skoryj 1997, s. 47, N.A. Gavriljuk 1998, s. 254–255; J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 306–309; J. Chochorowski *et al.* 1999, s. 12, 36; E.V. Chernenko *et al.* 2004, s. 7–8, 19–20; J. Chochorowski 2008, s. 163; T.M. Kuznecova 2008, s. 79–84; S. Skoryj, J. Chochorowski 2010, s. 272; Ū.V. Boltrik 2011, s. 110) oraz zabytków odzwierciedlających społeczne funkcje zmarłego (pochówki męskie – uprząż, jeden-dwa rodzaje broni zaczep-

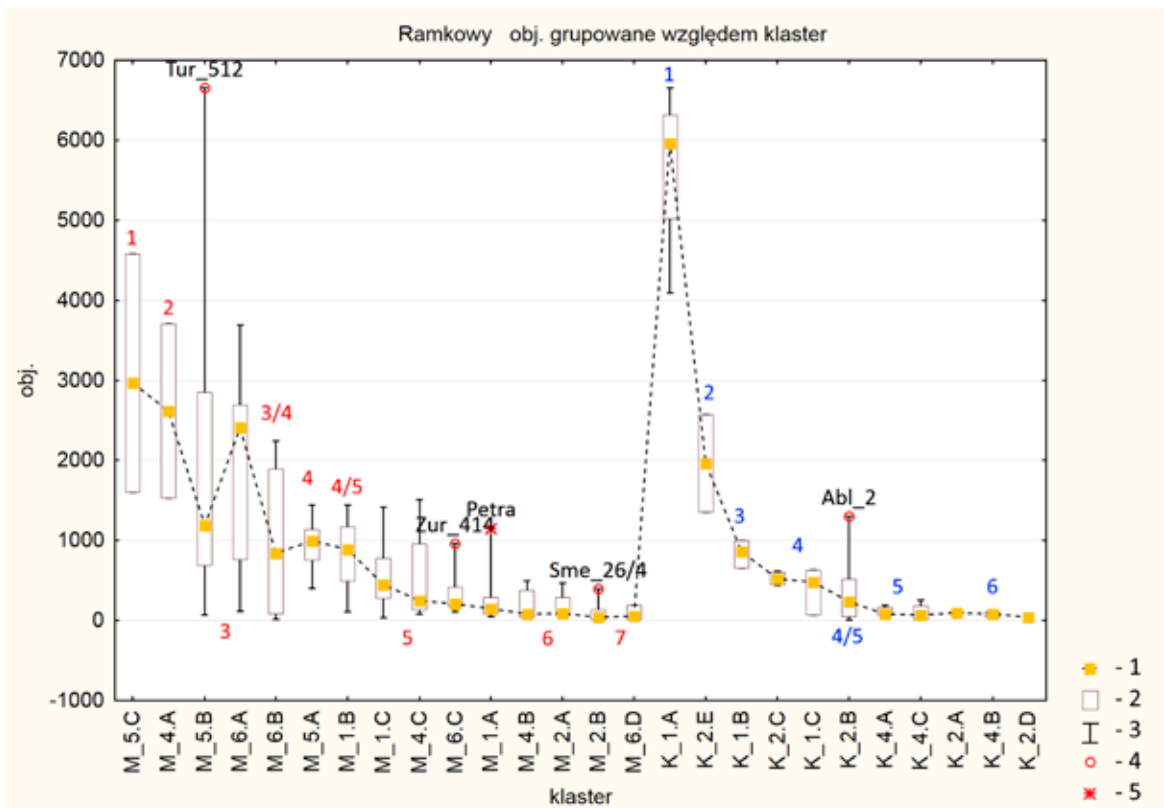
nej oraz jej większe zestawy, elementy uzbrojenia ochronnego, itp.; pochówki kobiece – ilość i rodzaj ozdób i przedmiotów toaletowych). Ostatnim elementem, brany pod uwagę przy analizie porównawczej wyróżnionych grup pochówków, jest obecność (lub nieobecność) wiązanych z grobami członków scytyjskich wyższych sfer towarzyszących pochówków ludzkich i końskich (np. V.A. Ilinskaâ, A.I. Terenožkin 1983, s. 121; L.I. Babenko 2005, s. 175–178; V.A. Romaško, S.A. Skoryj 2009, s. 89, 95–98), co potwierdza, m.in. przytoczana już wzmianka Herodota o pogrzebie scytyjskiego, władcy (*Dzieje* IV, 71).

Na podstawie analizy porównawczej przeprowadzonej pod kątem wyżej wymienionych parametrów, liczbę pierwotnie wydzielonych 17 grup grobów z pochówkami męskimi i 13 z pochówkami kobiecymi zredukowano do odpowiednio 7 i 5 większych zbiorów (klas). Te ostatnie zostały następnie ułożone zgodnie z wyżej przedstawioną definicją stratyfikacji społecznej, a więc w taki sposób, aby przy przechodzeniu do kolejnych klas (od I do V/VII) zmniejszał się nakład pracy przeznaczony na wybudowanie konstrukcji grobowych i nakrywających je nasypów kurhanowych, a ich inwentarze były coraz mniej zróżnicowane ilościowo i jakościowo. Charakterystykę poszczególnych klas grobów, wraz z podstawami ich wydzielenia, przedstawiają tabele 4 (pochówki męskie) i 5 (pochówki kobiece).

Ryc. 4. Wykres ramkowy przedstawiający ranking „średnica nasypów kurhanowych” dla grup pochówków męskich i kobiecych wydzielonych za pomocą analizy skupień. Oznaczenia jak na rycinie 3

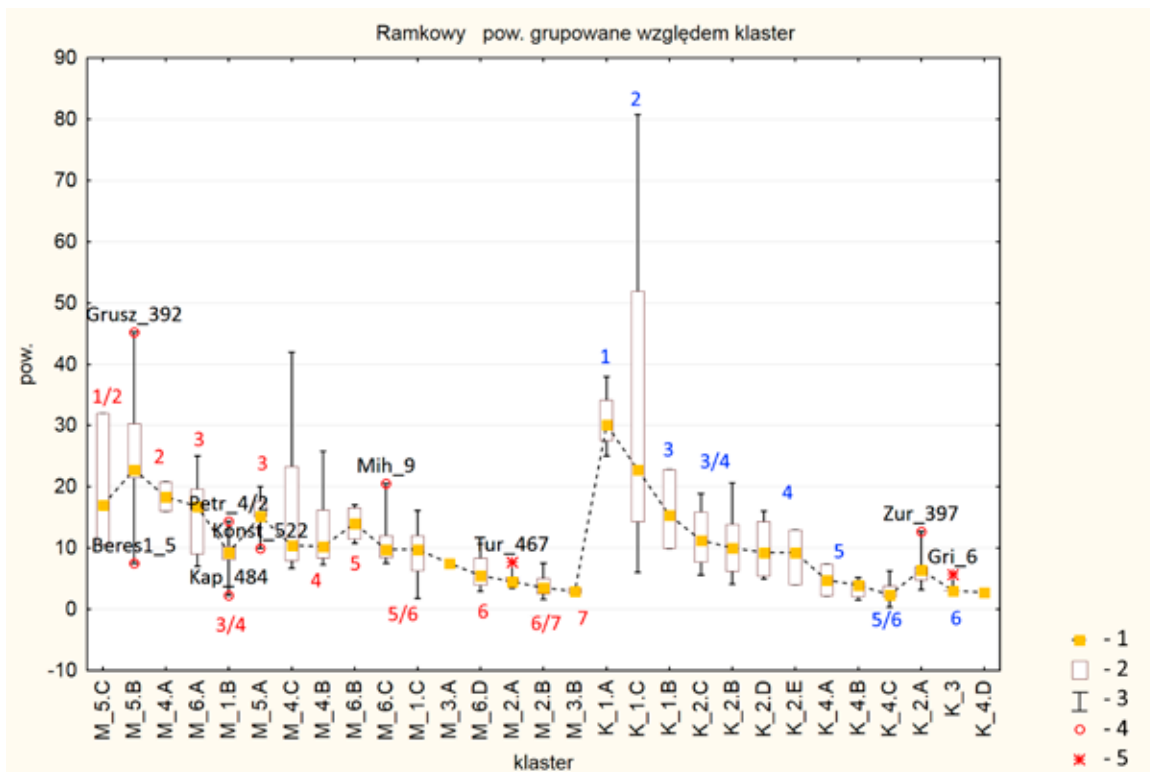
Abb. 4. Boxplot mit der Rangliste „Durchmesser der Hügelgrabaufschüttungen” für die Gruppen der Männer- und Frauengräber, die mittels Clusteranalyse unterschieden wurden. Bezeichnungen wie auf Abb. 3

Ryc. 5. Wykres ramkowy przedstawiający ranking „objętość nasypów kurhanowych” dla grup pochówków męskich i kobiecych wydzielonych za pomocą analizy skupień. Oznaczenia jak na rycinie 3

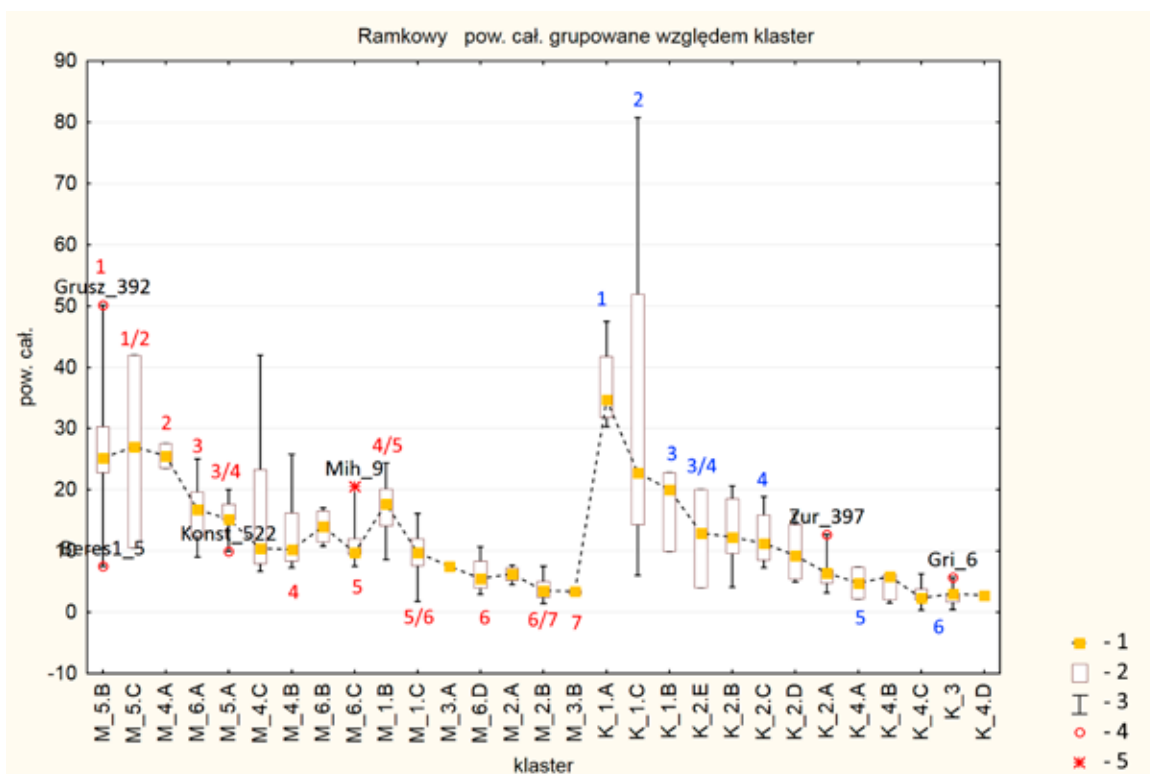
Abb. 5. Boxplot mit der Rangliste „Volumen der Hügelgrabaufschüttungen” für die Gruppen der Männer- und Frauengräber, die mittels Clusteranalyse unterschieden wurden. Bezeichnungen wie auf Abb. 3

Ryc. 6. Wykres ramkowy przedstawiający ranking „powierzchnia jamy/komory grobowej” dla grup pochówków męskich i kobiecych wydzielonych za pomocą analizy skupień. Oznaczenia jak na rycinie 3

Abb. 6. Boxplot mit der Rangliste „Fläche der Grabgrube/Grabkammer” für die Gruppen der Männer- und Frauengräber, die mittels Clusteranalyse unterschieden wurden. Bezeichnungen wie auf Abb. 3

Ryc. 7. Wykres ramkowy przedstawiający ranking „całkowita powierzchnia konstrukcji grobowych” dla grup pochówków męskich i kobiecych wydzielonych za pomocą analizy skupień. Oznaczenia jak na rycinie 3

Abb. 7. Boxplot mit der Rangliste „Gesamtfläche der Grabkonstruktionen” für die Gruppen der Männer- und Frauengräber, die mittels Clusteranalyse unterschieden wurden. Bezeichnungen wie auf Abb. 3

Rankingi, udział poszczególnych rodzajów konstrukcji grobowych, pochówków towarzyszących i wybranych kategorii zabytków w wydzielonych grupach grobów z pochówkami męskimi

Tabelle 4

TRanglisten, Anteil der einzelnen Grabkonstruktionsarten, Begleitbestattungen und ausgewählte Fundkategorien in den unterschiedenen Grabgruppen mit Männerbestattungen

Klasa/ klaster	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32		
I/4.A (2)	100					50		1	2	2	2	2	1	1	1	1,5	100	50	50		100		100	50	50			100	100	50	100			
I/5.C (3)					100			2	1	1	1/2	1/2	4	2	2	1,8	66,7	100	100	66,7	33,3	100	33,3	66,7	33,3	66,7		66,7				33,3		
II/5.B (6)					100			3/4	2	3	2	1	3	3	3/4	2,6		50	83,3	66,7	33,3	50	50	16,7	16,7	50	33,3							
II/5.A (5)			20	60	20	20		4	3/4	4	3/4	3/4	3	3	3	3,4		100	100	80	20	100	60	20	20	40	20			20				
II/4.B_ Steb_12				100			100	6/7	4	6	2	1	4	3/5	4/5	3,9		100			100		100			100						100		
II/6.A (5)	20	40		40			20	3	3	3	3	3	2	4	5	3,2		60	100	80				80	20	40	20		20	20		20		
II/4.C_ Bob_64			100					4	4	5	1	1	4	4	5	3,5					100		100											
II/4.C_ Ryz_12				100		100		1	4	3	4	4	4	4	5	3,6					100			100			100							
III/4.C (6)			50	50		16,7	16,7	4	4	5	4	4	4	4	5	4,2	50	33,3		83,3	16,7	50	50	50	33,3	33,3				16,7				
III/6.B (4)		25		75				3/4	4/5	3/4	5	4	5	5	5/6	4,5				100		50		50										
III/1.C_ Tur_458	100							3	2	4/5	3	5/6	1/2	5/6	6	3,9					100		100											
III/1.B (6)	66,7	16,7	16,7					5	2	4/5	3	5/6	1/2	5/6	6	4,1		16,7		83,3		33,3	16,7	16,7	33,3	33,3								
III/1.A_ Petra								3	5	3				5/6	6	4,5				100						100	100							
IV/6.C (5)				20	80			5	6	6	5/6	5	5	3	4	4,9		60	100	40	60	100	20					20	20					
IV/4.B (6)		50	33,3	16,7		83,3	83,3	6/7	4	6	4	4	4	3/4	4/5	4,6		33,3	66,7	50	33,3	83,3	33,3				16,7							

Klasa/ klaster	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	
V/1.C (11)	27,3	54,5	18,2					5	3/4	5	5/6	5/6	2/3	4/5	5	4,6			18,2	81,8	18,2	27,3	36,4	27,3	9	18,2							
V/6.A_ VjABD_188		100						3	6/7	6	6	5	6	4	5	5,2			100	100				100	100								
V/2.A (5)	60	40						6	5	6	6	6/7	2	6	6/7	5,5			20	80	20	40											
V/6.D (5)		40	40	20				7	7	7	6	6	3/4	4/5	5,9		20	100	80	80	20	60											
V/2.B_ Past_446		100						6/7	6/7	7	6/7	6/7	5	5	5	6			100	100													
V/2.B_ Mak_486			100					6/7	6/7	7	6/7	6/7	5	5	5	6					100	100	100										
VI/1.A (7)								5	5	6				5/6	6	5,5				85,7	14,3		28,6	14,3									
VII/1.C _Sme_20/1		100						5	3/4	5	7	7	6	5/6	6	5,6				100													
VII/2.B (23)		91,3		8,7				6/7	6/7	7	6/7	6/7	5	5/6	6/7	6,2				87	8,7			8,7									
VII/3.B (8)	20	60		20						7	7	5	7	7	7	6,6				50													
VII/3.A (6)		100								6	6	7	6/7	7	6,5					50		33,3	16,7										

Legenda: 1-7 - typy konstrukcji grobowych i nadgrobowych; 1 - katakumby; 2 - proste jamy; 3 - jamy z dodatkowymi elementami konstrukcyjnymi; 4 - grobowce; 5 - grobowce z dromosami; 6 - rowy i/lub waly; 7 - pokrycia namiotowe; 8-15 - rankingi; 8 - wysokość nasypów kurhanowych; 9 - średnica nasypów kurhanowych; 10 - objętość nasypów kurhanowych; 11 - powierzchnia jamy/komorzy grobowej; 12 - całkowita powierzchnia konstrukcji grobowej; 13 - głębokość jamy grobowej; 14 - punktacja NAT; 15 - współczynnik rankingów (suma rankingów podzielona przez ich ilość); 17 - towarzyszące pochówki ludzkie; 18 - towarzyszące pochówki końskie; 19 - uprzęż; 20 - jeden-dwa rodzaje broni zaczepnej; 21 - co najmniej trzy rodzaje broni zaczepnej; 22 - uzbrojenie ochronne; 23 - amfory; 24 - naczynia czarno pokostowane; 25 - aplikacje stroju, złote ozdoby; 26 - drewniane naczynia ze złotymi nakładkami; 27 - importowane nagolenniki/helmy brązowe; 28 - importowane naczynia brązowe; 29 - uzbrojenie paradne i paradne elementy ekwipunku wojownika; 30 - naczynia srebrne; 31 - naczynia złote; 32 - brązowe kotły.

Uwaga! W przypadku wskaźników 1-7 oraz 16-32 podano ich udział procentowy (%).

Bezeichnungen: 1-7 - Typen der Grabkonstruktionen und Grabaufschüttungen; 1 - Katakomben; 2 - einfache Gruben; 3 - Gruben mit zusätzlichen Konstruktionselementen; 4 - Gräber; 5 - Gräber mit Dromoi; 6 - Graben und/oder Wall; 7 - zeltartige Bedachungen; 8-15 - Rankingen; 8 - Höhe der Grabhügel; 9 - Durchmesser der Grabhügel; 10 - Volumen der Grabhügel; 11 - Fläche der Grabgrube/Grabkammer; 12 - Gesamtfläche der Grabkonstruktion; 13 - Tiefe der Grabgrube; 14 - NAT-Punktwertung; 15 - Prachtfaktor; 16 - Ranglistenfaktor (Summe der Ranglisten dividiert durch ihre Zahl); 17 - begleitende Menschenbestattungen; 18 - begleitende Pferdebestattungen; 19 - Pferdegesshirr; 20 - eine bis zwei Arten der Angriffswaffen; 21 - mindestens 3 Arten der Angriffswaffen; 22 - Schutzrüstung; 23 - Amphoren; 24 - schwarz gefirniste Gefäße; 25 - Kleidungsapplikationen, goldene Verzierungen; 26 - Holzgefäß mit goldenen Beschlägen; 27 - importierte Beinringe/bronzene Helme; 28 - importierte Bronzegefäße; 29 - Prachtbewaffnung und Prachtelemente der Kriegerausrüstung; 30 - Silbergefäße; 31 - Goldanhänger; 32 - Bronzekessel.

Achtung: Im Falle der Faktoren 1-7 und 16-32 wurde ihr prozentualer Anteil (%) genannt.

Rankingi, udział poszczególnych rodzajów konstrukcji grobowych, pochówków towarzyszących i wybranych kategorii zabytków w wydzielonych grupach grobów z pochówkami kobiecymi

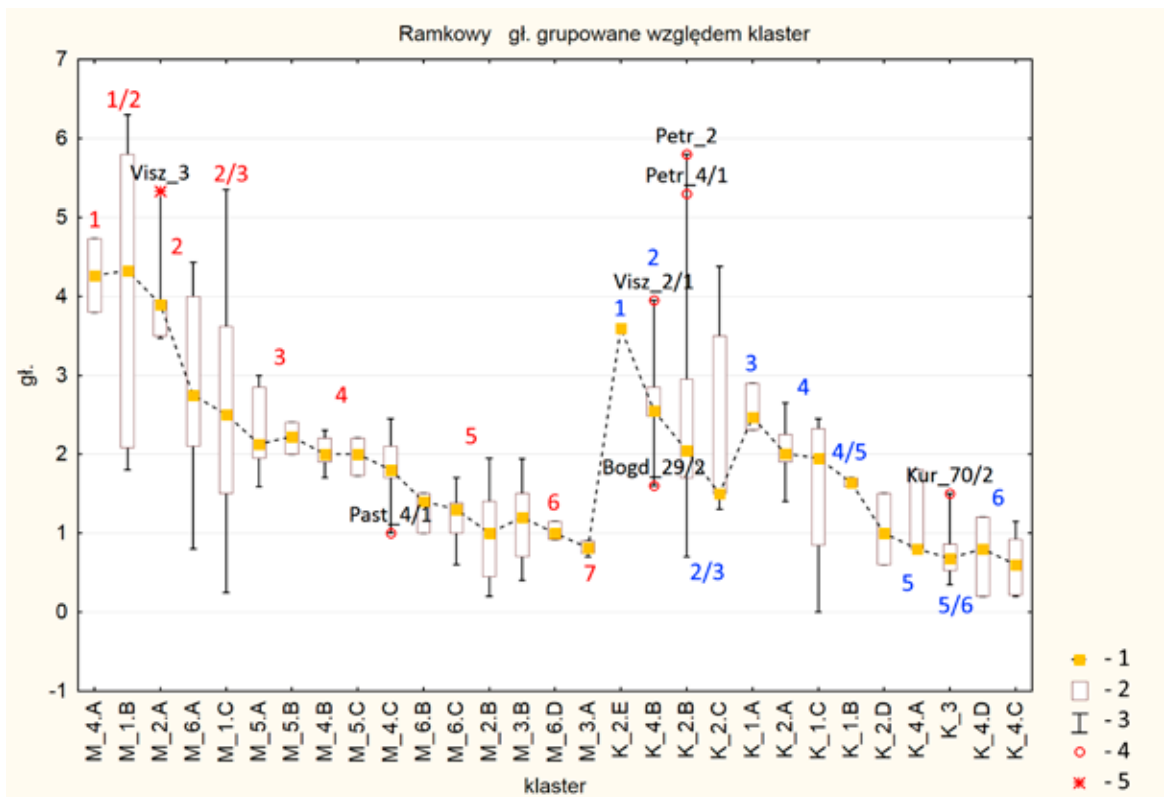
Tabelle 5

Ranglisten, Anteil der einzelnen Grabkonstruktionsarten, Begleitbestattungen und ausgewählte Fundkategorien in den unterschiedenen Grabgruppen mit den Frauenbestattungen

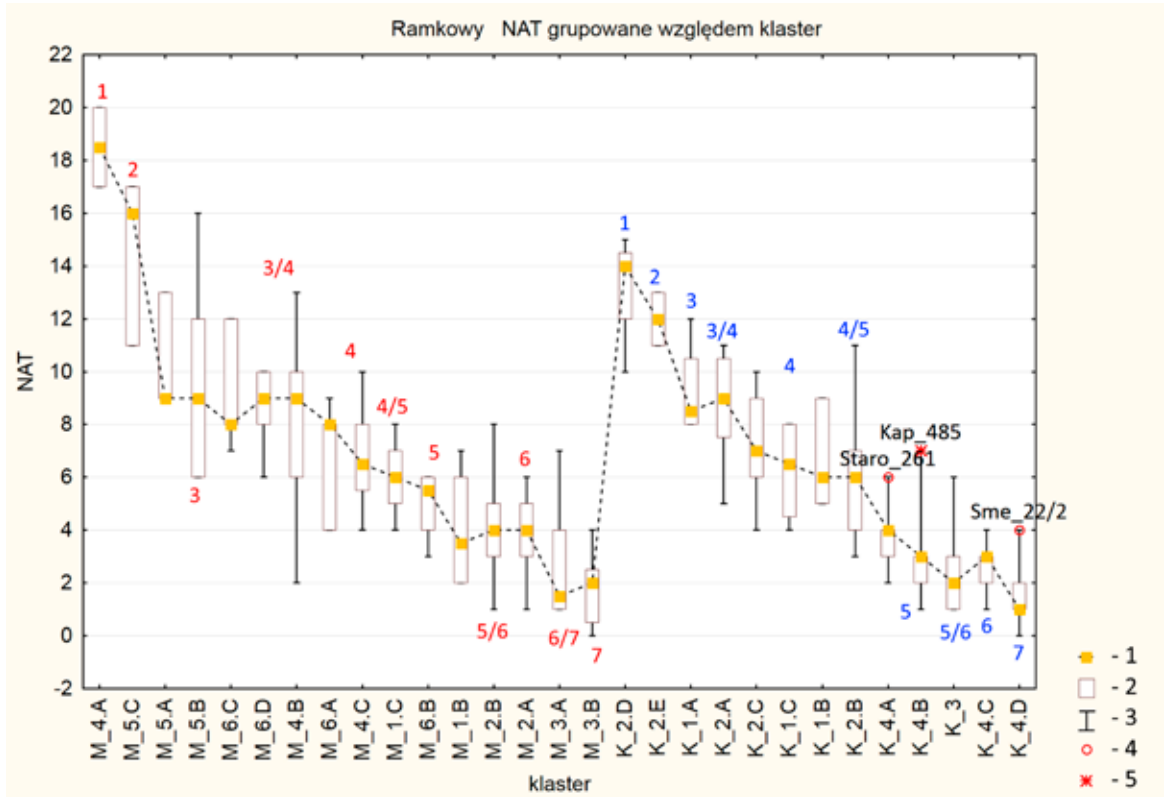
Klasa/klastery	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
I/2.E (3)	33,3			66,7	33,3	33,3		1	3	2	4	3/4	1	2	1	2,2	66,7	33,3	66,7		33,3	66,7	100	100	66,7	100	66,7	100	33,3
I/III/1.A (4)					100			2	1	1	1	1	3	3	2	1,7		75		75	25	50	25	75	50	50	25	75	
II/2.B_Abl_2				100				3	4	2	3/4	4	2/3	2	2	2,9		100				100		100	100			100	
II/1.B (3)					100			3	2	3	3	3	4/5	4	4	3,3	33,3	100					33,3				33,3		
II/1.C (3)			66,7	33,3			66,7	5	3/4	4	2	2	4	4	4	3,5	33,3				33,3	66,7	66,7			66,7			
III.1/2.A (8)		12,5	37,5	50		12,5		5/6	5	6	6	5	4	3/4	2/3	4,7	12,5	100		12,5	37,5	37,5	25	25	25	62,5	12,5		
III.1/2.D (4)		25	25	50				6	6	6	4	4	5	1	1	4,1	25	100		50	75	50	25	25	100	100			
III.2/2.B (12)	25	25	25	25		8,3		4/5	4	4,5	3/4	4	2/3	4/5	3/4	3,9		50			8,3	66,7	8,3	25	66,7	33,3			
III.2/1.C_Steb_13			100			100	100	5	3/4	4	5	4	4	4	4	4,3													
III.2/2.C (7)	28,6	42,9						4	3	4	3/4	4	2/3	4	3	3,5	14,3	28,6	28,6	42,9	85,7		42,9	71,4	28,6	14,3			
III.2/4.B (4)	75	25						5/6	6	6	5/6	5	2	5	5/6	5,1	25	50			50			25		25			
IV/4.A (9)		33,3						4	6	5	5	5	5	5	5	5		44,4				11,1	1,1	1,1					
IV/4.C (10)		100						5/6	6/7	5	5/6	6	6	6	5	5,7		60			10			10					
IV/3_płaskie (15)		100									6	6	5/6	5/6	6	5,8		66,7	13,3				13,3						
V/3_wpuszcz. (3)				33,3							6	6	5	5/6	6	5,7		100		33,3									
V/4.B_2Bogd_2/9		100						5/6	6	6	5/6	5	5	7	7	5,9		100											
V/4.D (5)		100									6	6	6	7	7	6,4		80											

Legenda: 1-17 – jak w tabeli 4; 18 – jeden-dwa rodzaje ozdób; 19 – zestawy ozdób (trzy i więcej rodzaje ozdób); 20 – fragmenty barwników; 21 – zwierciadła; 22 – złote aplikacje stroju i nakrycie głowy; 23 – amfory; 24 – naczynia czarnopokostowane; 25 – złote ozdoby; 26 – kamienne półmiski/płytki i/lub sferoidy; 27 – importowane naczynia brązowe; 28 – drewniane naczynia ze złotymi nakładkami; 29 – naczynia srebrne.

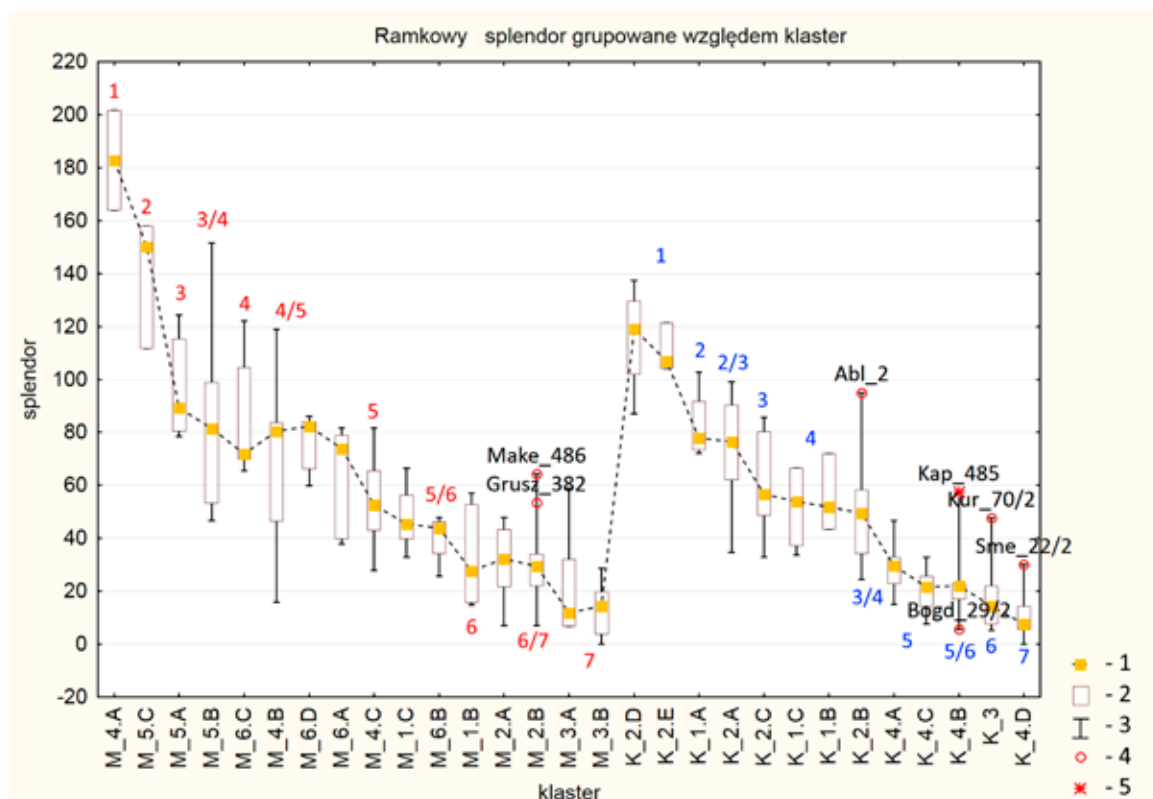
Bezeichnungen: 1-17 – wie in der Tabelle 4; 18 – eine bis zwei Schmuckarten; 19 – Schmucksätze (drei und mehr Schmuckarten); 20 – Pigmentfragmente; 21 – Spiegel; 22 – goldene Kleidungs- und Kopfbedeckungsapplikationen; 23 - Amphoren; 24 – schwarze bemalte Gefäße; 25 – Goldschmuck; 26 – steinerne Schalen/Teller und/oder Sphäroiden; 27 – importierte Bronzegefäße; 28 – Holzgefäße mit goldenen Beschlägen; 29 – Silbergefäße.

Ryc. 8. Wykres ramkowy przedstawiający ranking „głębokość jamy/komory grobowej” dla grup pochówków męskich i kobiecych wydzielonych za pomocą analizy skupień. Oznaczenia jak na rycinie 3
 Abb. 8. Boxplot mit der Rangliste „Tiefe der Grabkammer/Grabgrube” für die Gruppen der Männer- und Frauengräber, die mittels Clusteranalyse unterschieden wurden. Bezeichnungen wie auf Abb. 3

Ryc. 9. Wykres ramkowy przedstawiający ranking „punktacja NAT” dla grup pochówków męskich i kobiecych wydzielonych za pomocą analizy skupień. Oznaczenia jak na rycinie 3
 Abb. 9. Boxplot mit der Darstellung der Rangliste „NAT- Punktwertung” für die Gruppen der Männer- und Frauengräber, die mittels Clusteranalyse unterschieden wurden. Bezeichnungen wie auf Abb. 3

Ryc. 10. Wykres ramkowy przedstawiający ranking „współczynnik splendoru” dla grup pochówków męskich i kobiecych wydzielonych za pomocą analizy skupień. Oznaczenia jak na rycinie 3

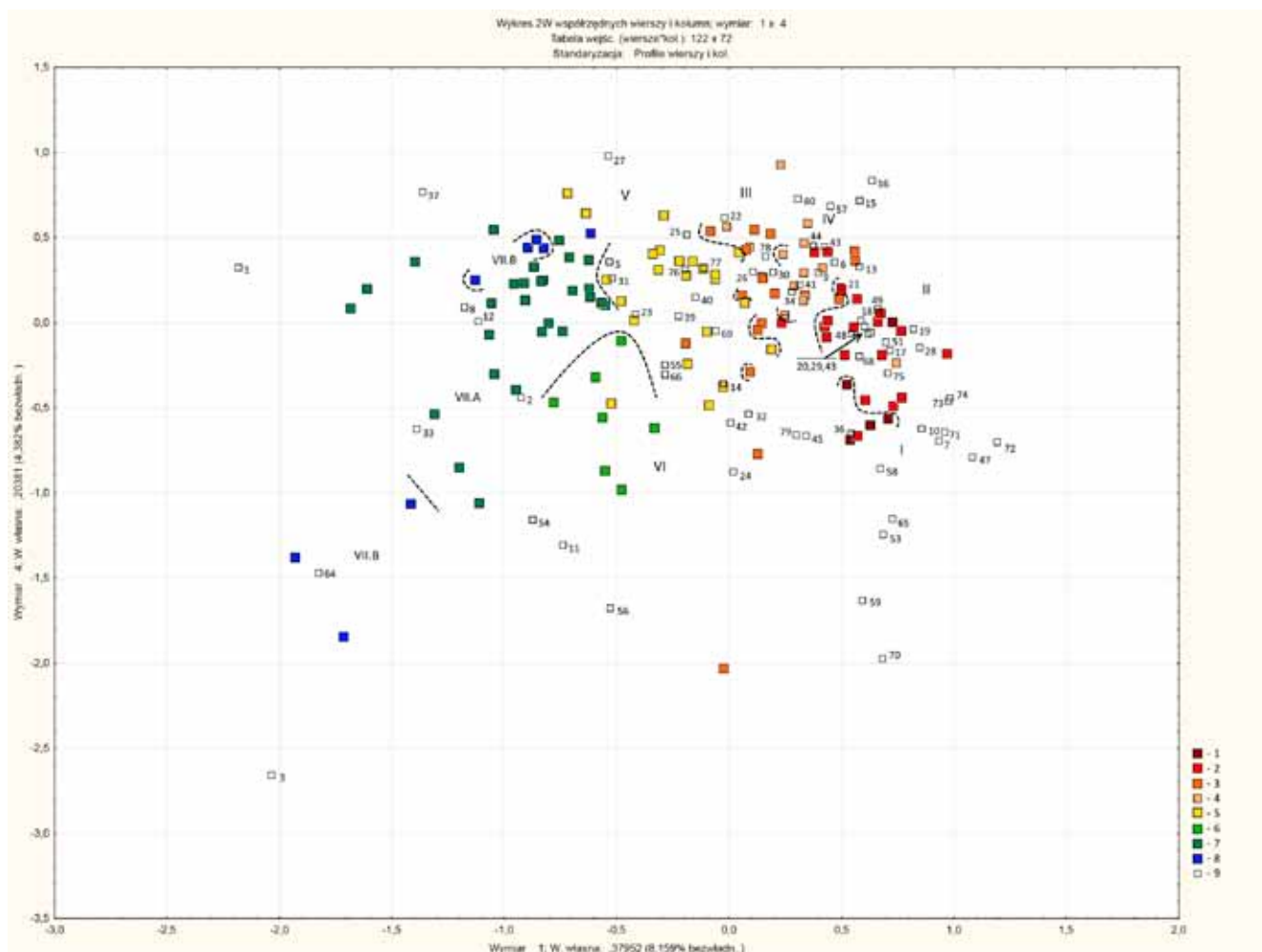
Abb. 10. Boxplot mit der Rangliste „Prachtkoeffizient“ für die Gruppen der Männer- und Frauengräber, die mittels Clusteranalyse unterschieden wurden. Bezeichnungen wie auf Abb. 3

ANALIZA KORESPONDENCJI

Ostatnim etapem badania było zweryfikowanie, stworzonej w oparciu o wyniki analizy skupień (i ich analizę porównawczą), klasyfikacji grobów z pochówkami męskimi i kobiecymi z obszaru leśnostepowego prawobrzeżnego Podnieprza 2. połowy VI–IV/III w. p.n.e. W tym celu, analogicznie jak w pracach poświęconych stratyfikacji społecznej wczesnoscytyjskich populacji z lasostepu wschodnioeuropejskiego (M. Burghardt 2016a, s. 69–74, ryc. 8; 2017, s. 153, 158, fig. 10–11), wykorzystano analizę korespondencji. Badanie to przeprowadzono z wykorzystaniem tych samych matryc, którymi posłużono się przy analizie skupień. Wyniki analizy korespondencji przeprowadzonej dla grobów z pochówkami męskimi i kobiecymi prezentują odpowiednio wykresy na rycinach 11 i 12. Przedstawiają one stopień korespondencji pomiędzy zmiennymi symbolizującymi badane cechy obrządku pogrzebowego oraz między poszczególnymi analizowanymi zespołami grobowymi (przypadkami).

Jak wynika z obu prezentowanych rycin, rezultaty analizy korespondencji w zasadzie są zbieżne z wynikami wcześniejszych badań – w obu przypadkach sygnatury oznaczające zdefiniowane w toku dotychczasowych ustaleń zbiory grobów męskich i kobiecych tworzą wydzielające się, przynajmniej częściowo, skupiska. Wyjątek stanowią zespoły z pochówkami męskimi klas IV i VII.2 oraz kobiecymi klas III.1 i V. W przypadku zespołów z pochówkami męskimi klasy VII.2 i kobiecymi klasy V, zespoły zaklasyfikowane do obu

tych zbiorów tworzą dwa wyraźne zgrupowania rozdzielone (zlokalizowane po ich bokach) pochówkami męskimi klasy VII.1 i kobiecymi klasy IV. Jak wykazała analiza porównawcza grobów tworzących te skupiska, w obu przypadkach o ich rozpadzie na mniejsze grupy zdecydowały przede wszystkim cechy odzwierciedlające ich lokalizację w obrębie nasypu kurhanowego – po jednej stronie znalazły się pochówki o bocznym (pomocniczym) charakterze towarzyszące głównym grobom, dla których usypano nasyp kurhanowy, po drugiej, jednostkowe pochówki o głównym charakterze (pochówki męskie klasy VII.2) lub groby wpuszczone w starszy nasyp kurhanowy (pochówki kobiece klasy V). Nieco inaczej wygląda natomiast sytuacja w przypadku zespołów z pochówkami męskimi klasy IV oraz kobiecymi zaklasyfikowanymi do zbioru oznaczonego jako „III.2” – groby te nie tworzą tak wyraźnych skupisk jak pochówki innych zbiorów i koncentrują się one niejako na obrzeżach zgrupowań związanych z klasami niższymi (pochówki męskie) lub wyższymi (pochówki kobiece). Równocześnie, pojedyncze pochówki związane z obydwojema klasami spotykane są również poza ich głównym skupiskiem. Analiza porównawcza obu tych zbiorów wykazała, że na ich lokalizację w takim, a nie innym określonym miejscu tablicy korespondencji, wpłynęły w głównej mierze różnice w składzie ilościowym i jakościowym inwentarzy (pochówki męskie) oraz parametry wielkościowe kon-

Ryc. 11. Wykres przedstawiający wyniki analizy korespondencji grobów z pochówkami męskimi. Kolorami oznaczono poszczególne klasy grobów, pogrubionymi cyframi – numeracją skupisk (klas) grobów (zaznaczone linią przerywaną) wydzielonych za pomocą analizy korespondencji. Legenda: 1 – pochówki klasy I; 2 – pochówki klasy II; 3 – pochówki klasy III; 4 – pochówki klasy IV; 5 – pochówki klasy V; 6 – pochówki klasy VI; 7 – pochówki klasy VII.1; 8 – pochówki klasy VII.2; 9 – cechy obrządku pogrzebowego (wykaz – por. aneks 2 i s. 116)

Abb. 11. Diagramm mit der Darstellung der Korrespondenzanalyse der Gräber mit Männerbestattungen: Farbige Markierung – einzelne Grabklassen, verdickte Ziffer – Nummerierung der Konzentrationen (Klassen) der Gräber (mit gestrichelter Linie markiert), die mittels Korrespondenzanalyse unterschieden wurden. Bezeichnungen: 1 – Bestattungen der Klasse I; 2 – Bestattungen der Klasse II; 3 – Bestattungen der Klasse III; 4 – Bestattungen der Klasse IV; 5 – Bestattungen der Klasse V; 6 – Bestattungen der Klasse VI; 7 – Bestattungen der Klasse VII.1; 8 – Bestattungen der Klasse VII.2; 9 – Merkmale des Grabrituals (Verzeichnis – vgl. Anhang 2 und S. 116)

strukcji grobowych i nadgrobowych (groby kobiece). W obu tych przypadkach różnice pomiędzy grobami z pochówkami męskimi klasy IV i kobiecymi klasy III.1 w porównaniu do „otaczających” je zespołów klas III (pochówki męskie) i III.2 (pochówki kobiece), są na tyle wyraźne, że nie można ich traktować jako związanych z jednym zbiorem – wyposażenie grobowe zespołów z pochówkami męskimi klasy III jest nieznacznie uboższe niż grobów klasy IV, przy większym nakładzie pracy przeznaczonym na ich wybudowanie, natomiast pochówki kobiece klasy III.1 są umieszczane w konstrukcjach o średnich wielkościach, mniejszych niż w przypadku grobów klasy III.2, ale ich inwentarze są znacznie bogatsze i bardziej zróżnicowane. Jeżeli chodzi natomiast o związane z różnymi klasami groby zlokalizowane poza ich głównymi skupiskami, to w większości przypadków sytuacja ta wynika z ich wyrabowania lub z obecności w nich pewnych pojedynczych cech typowych dla innych zbiorów.

Inną, nie mniej ważną obserwacją poczynioną w trakcie analizy tablic korespondencji jest potwierdzenie hierarchiczności stworzonego układu (systematyzacji) wyróżnionych klas grobów z pochówkami męskimi i kobiecymi. Wskazuje na to układ, jaki przybiera graficzne przedstawienie wyników analizy korespondencji badanych cech obrządku pogrzebowego i opisywanych za ich pomocą zespołów grobowych z pochówkami męskimi (ryc. 11) i kobiecymi (ryc. 12) – w obu przypadkach rozkład zmiennych (cechy obrządku pogrzebowego) i przypadków (zespoły grobowe) przyjmuje bowiem formę zbliżoną do parabolicznej (na rycinie przedstawiającej tablicę korespondencji grobów z pochówkami kobiecymi przybiera on formę odwróconej paraboli) na dwóch głównych osiach wykresu. Zdaniem T. Madsena (2007, s. 20–21), taki rozkład oznaczeń jest charakterystyczny dla danych wykazujących ciągłość pomiędzy zmiennymi i przypadkami. W przypadku badań nad stratyfikacją socjalną, jak to już wykazano w innych pracach autora

Klasy grobów z pochówkami męskimi ze strefy leśnostopowego prawobrzeżnego Podnieprza z 2. poł. VI–IV/
III w. p.n.e. – podsumowanie wyników analizy skupień i analizy korespondencji

Klassen der Gräber mit Männerbestattungen aus der Waldsteppenzone des rechten Dnjepr-Ufers aus der 2. Hälfte
des 6.-4./3/ Jh. v. Chr. – Zusammenfassung der Ergebnisse aus der Cluster- und Korrespondenzanalyse

Klasa*	Klaster**	Charakter konstr. i nasypy	Konstr. gr.	Inwentarz	Uwagi
I (5)	4.A i 5.C	największe nasypy kurhanowe o wys. < 4 m (średnia wys. 6,2 m) i obj. < 1500 (średnio 2696,2) m ³ ; w poj. przypadkach rowy	głębokie (< 3,8 m) i obszerne (pow. kom. gr. < 16 m ² przy cał. pow. < 24 m ²) kat. oraz obszerne (< 25 m ² pow. cał.) grob. z dromosami	najbogatsze i najbardziej zróżnicowane inw. (11–20 /średnio 16,2/ pkt. NAT i średni współ. splendoru = 157 pkt.); pełne zestawy uzbrojenia zaczepnego (4.A)/broń zaczepna i uzbrojenie ochronne (4.C) uzupełnione o sprzęż, paradne uzbrojenie (el. ekwipunku wojownika), br. kotły/drew. nacz. ze zł. nakładkami, nacz. imp. (w 4.A także nacz. metalowe), ozdoby (włącznie ze zł. naszyjnikami) i zł. aplikacje stroju, narzędzia, nacz. lep. ręcznie, pokarm	we wszystkich 5 zespolach obecne tow. poch. ludzkie, w 4 także końskie
II (19)	5.A-B, 6.A i poj. 4.B (Steb_12) i 4.C (Bob_64, Ryz_12)	nasypy o wys. ≤ 2 m (w poj. przypadkach niższe) (średnia wys. 3,5 m) i obj. < 600 m ³ (średnio 1605,8 m ³); w poj. przypadkach rowy i/lub wały i drew. konstr. namiot.	grob. (włącznie z konstr. z dromosami) oraz poj. jamy i kat. o całkowitej pow. ≤ 15–25 m ² (średnio 22,2 m ²) i gł. < 2 m (średnio 2,6 m)	bogate inw. (4–16 /średnio 8,6/ pkt. NAT i średni współ. splendoru = 78,3) nawiązujące do inw. grobów klasy I; strzały, broń drzewcowa i/lub broń sieczna i obuchowa, el. uzbrojenia ochronnego (brak w 6.A), zestawy sprzęży, nacz. lep. ręcznie i/lub imp. (gł. amfory i nacz. czarno., także nacz. metalowe), drew. nacz. ze zł. nakładkami, pokarm; rzadziej poj. ozdoby (włącznie ze zł. naszyjnikami), aplikacje stroju i br. kotły	w ok. 63,2% zespolów tow. poch. końskie
III (17)	4.C, 6.B, 1.B i poj. 1.A (Petra) i 1.C (Tur_458) + Ryz_3	nasypy o wys. między 1 a 5 m (niekiedy niższe) (średnia wys. 2,5 m) i obj. między 100 a 1500 m ³ (średnio 748 m ³); poj. rowy i/lub wały i drew. konstrukcje	różne konstr. gr. (grob., jamy z różnego rodzaju konstr. oraz kat.) o cał. pow. między 8 a 20 m ² (średnio 14,2 m ²) i gł. między 1,5–2,5 m w przypadku jam i między 3–6 m w przypadku kat.	strzały i broń drzewcowa (uzupełnione niekiedy o broń sieczną lub obuchową), el. uzbrojenia ochronnego (w tym br. knemidy), nacz. lep. ręcznie i/lub imp. (gł. czarno. + poj. srebrne), noże, pokarm, niekiedy także zł. aplikacje stroju i poj. ozdoby; NAT – 4–10 pkt. (min. 2–3; średnio 5,5 pkt.); średni współ. splendoru – 44,3	tow. poch. końskie i ludzkie (po 16,7% zespolów)
IV (12)	4.B, 6.C i poj. 1.C (Tur_511)	nasypy o wys. między 0,5 a 3 m (niekiedy niższe) (średnia wys. 1,6 m) i obj. między 50 a 1000 m ³ (średnio 363,7 m ³); w 4.B rowy i/lub wały i/lub drew. konstrukcje	grob. z dromosami i jamy, niekiedy z dod. konstr.; wielkości „standardowe”: pow. cał. między 7 a 16 m ² (średnio 11,3 m ²) i gł. między 1 a 2,2 m (średnio 1,7)	2–3 el. zestawy uzbrojenia zaczepnego uzupełnione o pancerze i el. sprzęży, nacz. lep. ręcznie i/lub amfory (niekiedy także inne nacz. imp.), noże, pokarm; NAT – 6–13 pkt. (średnio 8,5); średni współ. splendoru – 75,2	w ok. 41,7% tow. poch. końskie

Klasa*	Klastery**	Charakter konstr. i nasypy	Konstr. gr.	Inwentarz	Uwagi
V (23)	1.C, 2.A, 6.D i poj. 6.A (Vjbd_188) i 2.B (Make_486 i Past_446)	nasypy o wys. między 1 a 2,5 m (średnio 1,6 m) i obj. między 50 a 1000 m ³ (średnio 274,2 m ³)	jamy (niekiedy z dod. el. konstr.) i kat. o „standardowych” wielkościach: pow. cał. między 3 a 14 m ² (średnio 8 m ²), gł. 1–1,5 m w przypadku jam i 2,5–5 w przypadku kat.	strzały i/lub broń drzewcowa uzupełniona niekiedy o pancerze i spotykane rzadziej broń sieczną i obuchową, w 6.D (+ poj. zespoły w innych klastarach), pokarm, nac. lep. ręcznie i/lub imp. (amfory i czarno.), w poj. także nac. drew. ze zł. okuciami, poj. ozdoby (włącznie ze zł. naszyjnikami); NAT – 4–10 pkt. (średnio 6); średni współ. splendoru – 50,3;	Ryz_4/centr._sl (6.D) – poch. „giermka” z wierzchowcem
VI (7)	1.A	nasypy o wys. zbliżonych do klasy V (średnia wys. 1,8 m) ale mniejszych obj. (średnio 156,8 m ³)	brak konstr. gr. – poch. na dawnej pow. gruntu	strzały i/lub włócznia, niekiedy broń sieczna, nac. lep. ręcznie, rzadziej imp. (gł. amfory + poj. czarno.), pokarm NAT – 2–7 pkt. (średnio 3,8); średni współ. splendoru – 29,5	
VII.1 (29)	2.B, 3.A, 3.B i poj. 1.C (Sme_20/1)	poch. płaskie (3.A), wpuszcz. (3.B) oraz nakrywane nasypami o wielkościach odpowiadających dolnemu przedziałowi wielkości „standardowych” i niższych: wys. do 1,5 m (poj. 1,8) (średnia wys. 1,2 m) i obj. do 150 (średnio 114,4) m ³	wziemne jamy, rzadziej kat. i proste grob. o wielkościach mieszczących się w dolnym przedziale wielkości „standardowych”; pow. do 7,5 (średnio 4) m ² przy gł. do 1,5 m (kat. do 2 m) (średnia gł. 1 m)	strzały i/lub broń drzewcowa, niekiedy także sieczna/uzbrojenie ochronne (poj. w 3.A), poj. narzędzia, naczyń lep. ręcznie, pokarm ofiarny (tylko w 2.B), niekiedy także amfory i naczyńia toczone, b. rzadko ozdoby; w poj. tylko poj. strzały/pokarm ofiarny lub brak inw; NAT – 1–7 (średnio 3,7); średni współ. splendoru – 28,8	
VII.2 (9)	2.B – Bogd_12, Medl_7 i 18, Mel_68, Past_445; 3.B – Bogd_27/2 I 34, G-G_308/2 i Sme_26_2	poch. wpuszcz. lub nakrywane b. małymi nasypami o wys. do 0,5 m	proste jamy i poj. kat. o pow. cał. ≥ 3,5 m ² (średnio 2,2 m ²) i gł. do 1,4 m (kat. – 1,95 m)	strzały, pokarm ofiarny, poj. ozdoby	

* W nawiasach podano wykaz zespołów należących do danej grupy i zaklasyfikowanych do określonej klasy; przy czym uwaga ta dotyczy wyłącznie przypadków, w których dany zespół należy do innej klasy niż wykazała to analiza skupień; w pozostałych przypadkach wykaz zespołów związanych z poszczególnymi zbiorami (grupami) znajduje się na rycinach 2 i 3.

Wykaz skrótów: czarno. – czarnopokostowane; współ. – współczynnik; pozostałe jak w tabeli 2.
* In Klammern wurde das Verzeichnis der zu einer bestimmten Gruppe gehörenden und einer bestimmten Klasse zugeschriebenen Komplexe genannt, wobei diese Bemerkung sich nur auf diese Situationen bezieht, wenn der bestimmte Komplex einer anderen Klasse zugehört, als es aus der Analyse der Konzentrationen hervorgeht; anderenfalls ist das Verzeichnis der auf einzelne Sammlungen (Gruppen) bezogenen Komplexe den Abbildungen 2 und 3 zu entnehmen.

Verzeichnis der Abkürzungen: czarno. – schwarz gefirnisste Gefäße; współ. – Faktor; weitere Abkürzungen wie in der Tabelle 2.

Klasy grobów z pochówkami kobiecymi ze strefy leśnostopowego prawobrzeżnego Podnieprza z 2. poł. VI–IV/III w. p.n.e. – podsumowanie wyników analizy skupień i analizy korespondencji

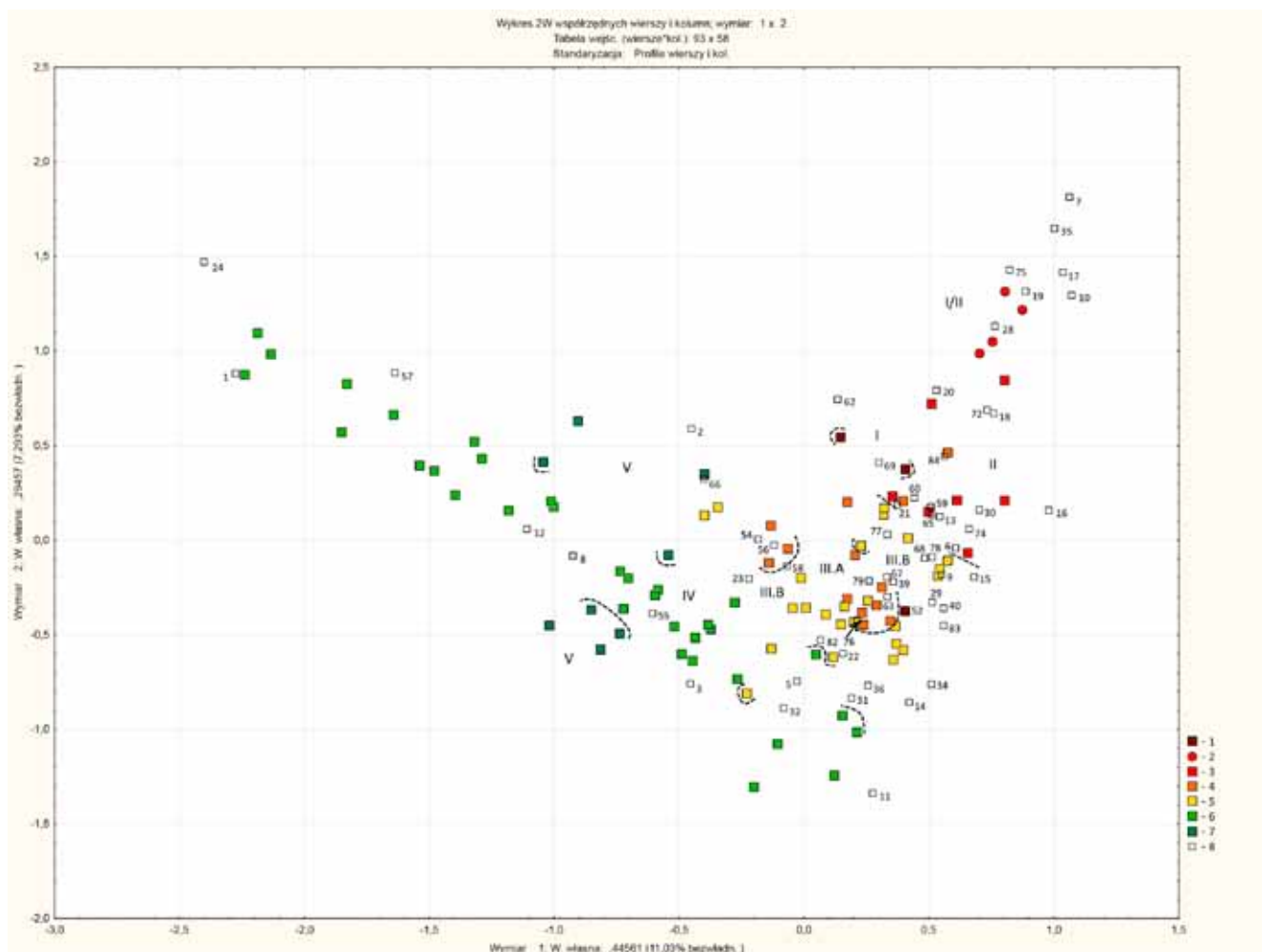
Klassen der Gräber mit Frauenbestattungen aus der Waldsteppenzone des rechten Dnjepr-Ufers aus der 2.Hälfte des 6.–4./3/ Jh. v. Chr. – Zusammenfassung der Ergebnisse aus der Cluster- und Korrespondenzanalyse

Klasa	Klaster*	Charakter konstr. i nasypy	Konstr. gr.	Inwentarz	Uwagi
I (3)	2.E	najwyższe nasypy o wys. $\leq 8,5$ m i obj. < 1300 m ³ ; poj. poch. wpuszczony (Bob_66/2); w Ryz_4 dookołny rów	poj.kat.i grob. różne)konstr. o różnicowanej pow. całkowitej (4–20 m ²) i stos. dużej gł. w przypadku kat. (3,6 m); poj. grob. na dawnej pow.	jedne z najbogatszych (11–13 pkt. NAT) i najbardziej zróżnicowanych inwentarzy (średni współ. splendoru – 110,8); nacz. imp. (w tym imp. nacz. metalowe), zestawy ozdób w tym wykonane ze zł., pokarm, w dwóch także el. uprzęży, drew. nacz. ze zł. nakładkami; w poj. zł. aplikacje, zwierciadła, kam. półmisek, kam. sferoid, strzały	w ok. 66,7% tow. poch. ludzkie (1–5 osób); w 33,3% tow. poch. końskie (?)
I/II	1.A (4)	największe nasypy, ale niższe niż w klasie I; wys. 5,4–6,3 m przy obj. < 4000 m ³	grob. z dromosami o pow. cał. wynoszącej od 30 do 50 m ² (średnio 36,8 m ²) i gł. < 2 m	nacz. lep. ręcznie i/lub imp., igły i noże, kolie i naszyjniki ze zł. el., zł. aplikacje stroju, pokarm, nacz. drew. ze zł. nakładkami, bryłki barwników, w poj. zwierciadła, kam. półmiski/płytki i sferoidy; w ok. 25% broń (strzały); NAT – 8–12 (średnio 9,3) pkt.; średni współ. splendoru – 82,6	
II (7)	1.A-B i poj. 2.B (Abl_2)	nasypy o wys. 1,5–4,3 m (średnia wys. 2,6 m) i obj. 500–1300 m ³ (1.A) (średnia obj. 820,8 m ³); w poj. drew.konstr.	różne konstr. grob. (włącznie z grob. z dromosami) i rzadsze jamy z dod. konstr. o cał. pow. wynoszącej 18–23 (średnio 28,2) m ² (poj. konstr. o mniejszej lub większej pow.) i gł. $\leq 1,6$ m (średnio 2 m)	nacz. lep. ręcznie i/lub imp., narzędzia (w 1.A igły), kolie i naszyjniki ze zł. el./zł. aplikacje stroju, pokarm, w części także zwierciadła, kam. półmiski/płytki i sferoidy; w poj. nacz. drew. ze zł. nakładkami, imp. nacz. br.; w ok. 57,1% broń (strzały i broń drzewcowa); NAT – 4–11 (średnio 7,3) pkt.; średni współ. splendoru – 61,2	w ok. 33,3% tow. poch. ludzkie
III.1 (13)	2.A, 2.D i poj. 2.b (Steb_14)	nasypy o wys. 0,9–2,1 m (średnia wys. 1,1) i obj. 75–127 m ³ (średnio 110 m ³)	jamy (włącznie z jamami z dod. konstr.) oraz grob. o „standardowej” pow. cał. (5–16 m ² , średnio 7,7 m ²) i gł. wynoszącej 1,5–2,7 m (w 2.D nieco płytsze; średnia gł. 1,8 m)	jedne z najbogatszych (7–15 pkt. NAT /średnio 9,8/) i najbardziej zróżnicowanych (średni współ. splendoru – 83,8): narzędzia, broń, (strzały i drzewcowa), nacz. lep. ręcznie i/lub imp. (włącznie z br.), zestawy ozdób (włącznie ze zł.); naszyjniki i kolie z paciorków; zausznice/szpile (+ poj. naszyjnik), zł. aplikacje stroju, zwierciadła, kam. półmiski/płytki i/lub sferoidy, pokarm z nożem; w ok. 53,8% broń	w ok. 16,6% tow. poch. ludzkie

Klasa	Klaster* Klaster*	Charakter konstr. i nasypy	Konstr. gr.	Inwentarz	Uwagi
III.2 (24)	2.B-C, 4.B i poj. 1.C Steb_13 i 4.A (Sme_22/1)	nasypy o wys. 0,7– 2,6 m (średnia wys. 1,5) i obj.poj 10–500 m ³ (średnio 285 m ³); w poj. rów i/lub wał i drew. konstr.	jamy (włącznie z jamami z dod. konstr.), kat. i poj. grob. o wielkościach nieznacznie więk- szych niż w przypadku klasy III.A: pow. 6–20 m ² (średnio 10,9 m ²) i gł. 0,8–3 m (jamy) i 2,9– 5,8 m (kat.)	ozdoby (włącznie ze zł., zwłaszcza w 2.B); paciorki (ich zestawy) i/lub zausznice (+ poj. szpile i bransolety metalowe), zł. aplikacje stroju (2.B)/zwierciadła (2.C i 4.B), nacz. lep. ręcznie i/lub imp. (amfory i czarno.) pokarm; w ok. 33,3% broń (niektedy pełne zestawy, w Steb_13 z uprzężą) NAT – 5–12 (średnio 5,5) pkt.; średni współ. splendoru – 45,8	w 8% tow. poch. ludzkie
IV (33)	3. 4.A i 4.C	poch. płaskie (3) i nakrywane nasypami o wielkości zbliżonej do klasy III lub mniejszej; średnia wys. 1,6 m, obj. 100 m ³	poch. na dawnej pow. podkurhanowej bez konstr. gr. (4.A) oraz w jamach o wielkościach mieszczących się w dolnym przedziale wielkości „standardowych” i niższych: pow. cał. 0,5–6 m ² (średnio 2,7 m ²), gł. 0,2–1,2 m (średnio 0,7 m)	niebogie (1–6/średnio 2,7/ pkt. NAT) ale zróżnicowane (śred- ni współ. splendoru – 20,2) inwentarze: nacz. lep. ręcznie i poj. imp., zestawy paciorków (w 3 uzupełnione o szpile i rzadsze za- usznice), w 4.A i 4.C także narzędzia (głównie przęśliki), pokarm oraz niektedy strzały	
V (9)	4.D + Kur_70/2, 75/2 i Kazar_27/1 (3) i 4.B (Bogd_29/2)	poch. boczne i wpuszczone	jamy (jedna z drew. oblicowaniem ścian) o bardzo małych pow. (1,5–3 m ²) i „standardowych” gł. (0,2–1,6 m)	niebogie (1–6/średnio 2,2/ pkt. NAT) i niezbyt zróżnicowane (średni współ. splendoru – 15,9) inwentarze: nacz. lep. ręcznie (+ fr. poj. amfor), paciorki (w części uzupełnione o bransolety/ szpile); w poj. brak inwentarza	

Wykaz oznaczeń i skrótów – jak w tabelach 2 i 6.

Verzeichnis der Bezeichnungen und Abkürzungen – wie in den Tabellen 2 und 6.

Ryc. 12. Wykres przedstawiający wyniki analizy korespondencji grobów z pochówkami kobiecymi. Legenda: 1 – pochówki klasy I; 2 – pochówki klasy I/II; 3 – pochówki klasy II; 4 – pochówki klasy III.1; 5 – pochówki klasy III.2; 6 – pochówki klasy IV; 7 – pochówki klasy V; 8 – cechy obrządku pogrzebowego (wykaz – por. aneks 2 i s. 116). Pozostałe oznaczenia jak na rycinie 11

Abb. 12. Diagramm mit der Darstellung der Korrespondenzanalyse der Gräber mit Frauenbestattungen. Bezeichnungen: 1 – Bestattungen der Klasse I; 2 – Bestattungen der Klasse I/II; 3 – Bestattungen der Klasse II; 4 – Bestattungen der Klasse III.1; 5 – Bestattungen der Klasse III.2; 6 – Bestattungen der Klasse IV; 7 – Bestattungen der Klasse V; 8 – Merkmale des Grabrituals (Verzeichnis – vgl. Anhang 2 und S. 116). Weitere Bezeichnungen wie auf Abb. 11

(M. Burghardt 2016a, s. 74, ryc. 8; 2017, s. 153, fig. 10–11), paraboliczny rozkład cech obrządku pogrzebowego odzwierciedlających nakład pracy przeznaczony na wybudowanie grobu oraz skład ilościowy i jakościowy inwentarza, i opisanych przez nie zespołów grobowych, wskazywać może na ich hierarchiczność. Obserwację tą potwierdza szczegółowa analiza prezentowanych tablic korespondencji. W przypadku grobów z pochówkami męskimi na jednym, prawym końcu paraboli znalazły się zespoły klas I i II określone przez konstrukcje grobowe i nadgrobowe (nasypy) wymagające największych strat energii wydatkowanych na ich wzniesienie, o najbogatszych i najbardziej zróżnicowanych inwentarzach, wśród których grupują się m.in. przedmioty prestiżowe; po przeciwnej, lewej stronie osi pierwszej znalazły się natomiast zespoły klas VI i VII mieszczące pochówki wymagające najmniejszych nakładów pracy na ich dokonanie o ubogim i bardzo ubogim wyposażeniu grobowym. Pomędzy tymi dwoma skupiskami znajdują się zespoły klas III–VI, które można określić jako „średnio” wyposażone i wymagające „średnich” strat energii wydatkowanej na ich wybudowanie. Wyżej zaobserwowana prawidłowość w postaci przesuwania się klas

grobów pod względem zmniejszających się nakładów pracy przeznaczonej na ich wzniesienie i malejącej zamożności i prestiżu (określonym przez obecność w inwentarzach przedmiotów podkreślających wysoki status społeczny zmarłej) zmarłych w kierunku od prawego do lewego ramienia paraboli, widoczna jest również w przypadku grobów z pochówkami kobiecymi. Należy jednak zaznaczyć, że zespoły klasy I z grobami osób tej płci nie zostały zlokalizowane, analogiczne jak groby męskie tej samej klasy, na samym końcu prawego ramienia paraboli, ale bliżej jej centrum (bliżej osi pierwszej). Taki stan rzeczy spowodowany jest przede wszystkim mniejszymi nakładami pracy przeznaczonymi na wzniesienie konstrukcji grobowych, w której umieszczono zmarłe – pod tym względem wyższe miejsce w rankingach odzwierciedlających te parametry zajmują zespoły klas I/II i II z pochówkami lokalizowanymi w drewnianych grobowcach z dromosami o powierzchni całkowitej wynoszącej ponad 22 m². Jednocześnie, zespoły grobowe klasy I posiadają najbogatsze i najbardziej zróżnicowane inwentarze zawierające m.in. przedmioty podkreślające wysoki status społeczny zmarłych, a także charakteryzują się obecnością towarzyszących

pochówków ludzkich – cechy typowej dla pochówków „scytyjskich” wyższych sfer.

Podsumowanie wyników klasyfikacji grobów z pochówkami męskimi i kobiecymi z terenów leśnostepowego prawobrzeż-

nego Podnieprza z 2. połowy VI–IV/III w. p.n.e., z uwzględnieniem powyższych uwag poczynionych w trakcie analizy tablicy korespondencji, przedstawiono w tabelach 6 (pochówki męskie) i 7 (pochówki kobiece).

STRATYFIKACJA SPOŁECZNA LUDNOŚCI PRAWOBRZEŻNEGO LEŚNOSTEPOWEGO PODNIEPRZA OKRESU SCYTII KLASYCZNEJ (2. POŁ. VI–IV/III W. P.N.E.) – DYSKUSJA

Podsumowując wyniki dotychczasowych badań należy zaznaczyć kilka kwestii. Po pierwsze, w toku dotychczasowych analiz stworzono system klasyfikacji grobów z pochówkami męskimi (122 zespoły pogrupowane w sześć zbiorów – klas i dwie podklasy VII.1 i VII.2) i kobiecymi (93 pochówki podzielone na pięć głównych klas, dwie podklasy III.1 i III.2 i jedną klasę przejściową I/II). Dla podejmowanej w niniejszej pracy problematyki stratyfikacji społecznej niezwykle istotne jest to, że stworzone klasyfikacje wykazują strukturę, którą można określić mianem hierarchicznej – zespoły grobowe zgrupowane w ramach kolejnej z wydzielonych klas (tabele 6–7) charakteryzują się w stosunku do poprzedniej coraz mniejszymi stratami energii poniesionymi przez uczestników ceremonii pogrzebowej na dokonanie pochówku (włącznie z wybudowaniem grobu i usypaniem nakrywającego go nasypu kurhanowego), zaś umieszczane w nich inwentarze są coraz uboższe (zarówno w sensie ilościowym jak i jakościowym). Nie mniej istotną obserwacją z punktu widzenia definicji stratyfikacji społecznej jest fakt, iż wszystkie wyróżnione zbiory (klasy) grobów posiadają cechy pozwalające na uznanie ich za miejsca pochówku osób należących do różnych grup majątkowych i społecznych. Członkowie tych grup, jak wskazuje na to stworzony system klasyfikacji grobów, zajmowali różne miejsca w hierarchii społecznej badanych populacji. W świetle tych obserwacji można przyjąć założenie, że społeczności zamieszkujące w okresie między 2. połową VI a IV/III w. p.n.e. tereny leśnostepowej strefy Prawobrzeżnego Podnieprza nie były jednolite pod względem socjalnym i charakteryzowały się złożoną hierarchiczną strukturą społeczną. Spostrzeżenie to pozostaje w zgodzie z dotychczasowymi poglądami na temat stratyfikacji socjalnej badanych grup ludności (por. zagadnienia wstępne), jak również z wynikami badań poczynionych dla innych współczesnych im ugrupowań „scytyjskich” (scytoidalnych) z innych części lasostepu wschodnioeuropejskiego (np. V.D. Berezuckij 1995; Ū.V. Búnov, V.N. Okatenko 2013) oraz dla właściwych Scytów z terenów stepu (np. V.A. Ilinskaâ, A.I. Terenożkin 1983, s. 121–188; B.F. Gening 1984, s. 124–153; E.P. Bunâtân 1985). Wreszcie, istnienie złożonej hierarchicznej struktury społecznej stwierdzono również dla najstarszego etapu kultury scytyjskiej na obszarze leśnostepowego Podnieprza (np. Ū.N. Bojko 1986; 1991; A.A. Morużenko 1991; M.A. Šulženko 1987) i innych, przyległych do niego terenów (M. Burghardt 2016a, s. 74–82; 2017, s. 158–167).

Celem tej części prezentowanego studium będzie dokonanie interpretacji (przypisanie do określonej warstwy społecznej) wydzielonych klas grobów z pochówkami męskimi i kobiecymi. W niniejszej publikacji, analogicznie jak uczyniono to przy badaniu struktury społecznej wczesnoscytyjskich populacji z terenu lasostepu wschodnioeuropejskiego (M. Bur-

ghardt 2016a, s. 74–81; 2017, s. 158–167), zdecydowano się na rozpatrywanie otrzymanych wyników analiz w ramach istniejącego w literaturze przedmiotu kilkustopniowego podziału scytyjskiego społeczeństwa na arystokrację (włącznie z rodem rządzącym), wyższe sfery, warstwy średnie, określane w nomenklaturze rosyjsko- i ukraińskojęzycznej mianem ludności szeregowej oraz warstwy niższe („biedota” i ludność zależna o ograniczonych prawach) (np. V.G. Petrenko 1967, s. 57–58; J. Kubczak 1978, s. 69–75; V.A. Ilinskaâ, A.I. Terenożkin 1983, s. 121–188; B.F. Gening 1984, s. 146–148; M.A. Šulženko 1987, s. 179; L.I. Babenko 2005, s. 172–183). Jednocześnie należy pamiętać o tym, że warstwy te, jak wynika z analizy źródeł pisanych (głównie *Dzieje Herodota*) i archeologicznych (materiały funeralne) nie były jednolite i charakteryzowały się wewnętrznym zróżnicowaniem (por. np. J. Kubczak 1978, s. 67, 71–75; E.P. Bunâtân 1985; V.A. Romaško, S.A. Skoryj 2009, s. 87–91).

Zgodnie z wyżej przytoczonym podziałem struktury społecznej Scytów (i innych pokrewnych im plemion), najwyższe miejsce w hierarchii społecznej zajmowały warstwy wyższe (arystokracja). W literaturze poświęconej problematyce wyróżniania grobów tej warstwy społecznej w pierwszej kolejności łączone są z nią zespoły o największych konstrukcjach grobowych i nadgrobowych z najbogatszymi i najbardziej zróżnicowanymi inwentarzami (np. B.M. Mozolev’skij 1979, s. 156–157, tablica 4; A.I. Terenożkin, B.M. Mozolevskij 1988, zestawienia 3–4; S.A. Skoryj 1990, s. 70–73, 106–111; V.A. Romaško, S.A. Skoryj 2009, s. 89; A. Ivantchik 2011, s. 79–83). W tych ostatnich pierwszorzędną rolę odgrywają przedmioty prestiżowe manifestujące wysoką pozycję społeczną zmarłego oraz przedmioty statusowe związane ze sferami wojskową i sakralną. Innym elementem obrządku pogrzebowego typowym dla scytyjskich wyższych warstw jest obecność towarzyszących pochówków ludzkich i końskich. W prezentowanej klasyfikacji grobów wymienione cechy posiadają przede wszystkim zajmujące najwyższą pozycję w stworzonym hierarchicznym układzie grobów zespoły z pochówkami obu płci zgrupowane w ramach klasy I oraz w nieco mniejszym stopniu groby męskie i kobiece klasy II (w przypadku tych ostatnich włącznie z pochówkami klasy przejściowej I/II). Nie mniej charakterystyczną cechą wymienionych zbiorów grobów jest niemal obowiązkowa obecność co najmniej dwóch cech obrządku pogrzebowego pozwalających na upatrywanie w pochowanych w nich zmarłych, irańskich koczowników (Scytów). Wśród nich, w pierwszej kolejności wymienić należy „niszową” i katakumbową formę architektury grobowej, obecność towarzyszących pochówków końskich umieszczanych w oddzielnych obiektach (jamach) grobowych oraz umieszczanie w wyposażeniu grobowym drewnianych naczyń zdobionych złotymi nakładkami. Elementy te, wraz ze spotykanymi rzadziej, pakie-

tami darni w nasypie kurhanowym (Ryz_4) i towarzyszącymi pochówkami ludzkimi umieszczanymi w dromosie (Mel_33/2; Ryz_4) oraz ułożeniem zmarłego wojownika na rozpostartym pancerzu (Mel_33/2), traktowane są bowiem jako wyznaczniki przynależności zmarłego (zmarłej) do społeczności scytyjskich koczowników (S. Skoryj 2003, s. 47–50). Występowanie co najmniej jednego z tych elementów stwierdzono we wszystkich zespołach klasy I, a także w części grobów związanych z klasami I/II (z pochówkami kobiecymi) i II. Dodatkowo należy podkreślić, że stepowe, scytyjskie pochodzenie zmarłych pochowanych w niektórych grobach klasy I potwierdza również ocena antropologiczna szczątków kostnych (por. J. Chochorowski *et al.* 1997, s. 89; H. Głąb 1997, s. 93, 96). W niemalże wszystkich grobach związanych z analizowanymi zbiorami wystąpiły natomiast co najmniej dwie cechy koczowniczej obrzędowości pogrzebowej. Do najczęściej występujących elementów o takiej atrybucji etniczno-kulturowej należą towarzyszące pochówki końskie, w których koń umieszczany jest we wspólnej konstrukcji grobowej ze zmarłym (cecha typowa dla grobów męskich), obdarowywanie zmarłego pokarmem zwierzęcym, umieszczanie wśród przedmiotów wyposażenia grobowego brązowych kotłów (w grobach męskich) i elementów uprzęży, a także palenie (częściowe) drewnianych elementów konstrukcji grobowych (S.A. Skoryj 2003, s. 46–53, tabela 1). Podsumowując dotychczasowe obserwacje należy stwierdzić, że w zajmujących najwyższe miejsce w stworzonym hierarchicznym układzie grobów zespołach z pochówkami męskimi i kobiecymi klas I, I/II i II widzieć można miejsca spoczynku przedstawicieli elit badanych społeczności, wywodzących się ze środowiska irańskich (scytyjskich) koczowników. Obserwacja ta potwierdza dotychczasowe ustalenia, wskazujące na obecność w okresie scytyjskim na terenach lasostepu mieszanego, rolniczo-pasterskiego związku (federacji) z rządzącą warstwą arystokracji koczowniczej (scytyjskiej), sprawującej władzę nad zdominowaną przez siebie politycznie miejscową ludność rolniczą. Wraz z upływem czasu i napływem nowych fal scytyjskich koczowników (V w. p.n.e.), którzy podporządkowują sobie miejscowe grupy ludności (włącznie z potomkami pierwszej fali scytyjskich nomadów, którzy napłynęli na tereny lasostepu w okresie wczesnoscytyjskim), ustala się ich dominacja polityczna w strefie leśnostepowego Podnieprza, w efekcie czego począwszy od IV w. p.n.e. tereny te (ich południowa część) politycznie stanowią część tzw. Wielkiej Scytii (np. S.A. Skoryj 1993–1994, s. 162, 166; 2003, s. 75, 89; S.S. Bessonova 1999, s. 149; J. Chochorowski *et al.* 1996, s. 258; J. Chochorowski *et al.* 1999, s. 28, 44; D.S. Grečko 2010, s. 101).

Zaklasyfikowanie do warstwy koczowniczej arystokracji dwóch (pochówki męskie) – trzech (pochówki kobiece) wyróżnionych klas grobów wskazuje na wewnętrzne zróżnicowanie tej części badanych społeczeństw (por. tabele 6–7). Równocześnie z tym należy zaznaczyć, że interpretacja zmarłych pochowanych w grobach związanych z poszczególnymi klasami łączonymi z arystokracją nie jest zadaniem łatwym – wynika to zarówno z braku źródeł pisanych, odnoszących się bezpośrednio do badanych grup ludności, jak i ze złożoności problemu gradacji scytyjskich wyższych sfer w ogóle (por. J. Kubczak 1978, s. 72–75; V.Ū. Murzin 2015, s. 64–67). Pomimo tych trudności, przy interpretacji grobów łączonych z tą częścią badanych społeczności, można pokusić się o wyróżnienie w jej obrębie kilku mniejszych jednostek – grup społecznych (społeczno-

-funkcjonalnych). Bez wątplenia najwyższe miejsce w hierarchii koczowniczych elit zamieszkujących między 2. połową VI a IV/III w. p.n.e. tereny leśnostepowego prawobrzeżnego Podnieprza, zajmowali zmarli grzebani w grobach klasy I. W pochowanych w nich osobach badacze widzieli przede wszystkim przedstawicieli nienależącej do rodu królewskiego arystokracji średniej (Ū.V. Boltrik 2004, s. 87, 88; A.Ū. Alekseev 2006, s. 55; S. Skoryj, J. Chochorowski 2010, s. 272) lub wyższej rangi (S.A. Skoryj 2003, s. 85). W tym ostatnim przypadku najczęściej wskazywano na lokalnych władców (wodzów/„książąt”) w rodzaju Herodotowych *nomarchów* kontrolujących jakąś część terytorium leśnostepowego Podnieprza (J. Chochorowski *et al.* 1997, s. 92; J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 309; J. Chochorowski 2008, s. 162–163; V.A. Romaško, S.A. Skoryj 2009, s. 91–92). Pomijając nawiązania widoczne w wysokości części nasypów (zwłaszcza nasypy grupy 4.A) do drugiej grupy kurhanów z pochówkami scytyjskich elit ze strefy stepu tożsamej z miejscem spoczynku *nomarchów* (B.M. Mozolevskij 1979, s. 152; A.I. Terenożkin, B.M. Mozolevskij 1988, zestawienie 4), na taką ich interpretację wskazuje przede wszystkim wyróżniający się charakter (zwłaszcza wielkość nakrywających je kurhanów) tych grobów względem innych zespołów zgrupowanych w określonym regionie leśnostepowego Podnieprza (por. S.A. Skoryj *et al.* 1999, s. 101). Pod tym względem poszczególne zespoły klasy I należy łączyć ze skupiskami cmentarzysk kurhanowych w dorzeczu rzek Górny i Gniły Tikicz (Ryz_4), międzyrzeczu Wielkiej Wysi i górnym dorzeczu Tiasminu (starszy Zur_400 i młodszy Kap_487), dorzeczem rzeki Rossawa i Ros (Beres1_4 i Bob_66 z domniemanym głównym pochówkiem męskim?). Jednocześnie trzeba zaznaczyć, że liczba grobów mieszczących pochówki arystokratycznych koczowników o takiej atrybucji społecznej zapewne była wyższa niż zostało to odnotowane (por. np. S.A. Skoryj *et al.* 1999, s. 101; Ū.V. Boltrik 2011, ryc. 1). W tym kontekście warto wskazać na pochówek z kurhanu nr 13 z miejscowości Ostinážka. Co prawda, grób ten w toku powyższych analiz włączony został do klasy II, to jednak pod pewnymi względami (znaczne wielkości konstrukcji grobowej i nasypu kurhanowego) wyraźnie nawiązuje on do zespołów klasy I. Ponadto, na możliwość przypisania go do grupy grobów z pochówkami wodzów lokalnych plemion wskazuje również jego wyróżniający się charakter względem innych zespołów grobowych, zgrupowanych w ramach określonej części leśnostepowego prawobrzeżnego Podnieprza; w tym przypadku jest to górne dorzecze Tiasminu (por. S.A. Skoryj *et al.* 1999, s. 101).

Znacznie trudniejsza jest natomiast interpretacja zmarłych kobiet pochowanych w grobach klasy I. Niemniej jednak obecność części z nich w obrębie tych samych nasypów kurhanowych co pochówki męskie (Ryz_4 i być może Bob_66) wskazywać może na istnienie rodzinnych/małżeńskich (?) związków pomiędzy zmarłymi obu płci. Próbuąc określić atrybucję społeczną zmarłych kobiet pochowanych w grobach I klasy szczególną uwagę należy zwrócić na pochówek z bocznego grobu Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego. Znaczne bogactwo i różnorodność umieszczonego w nim wyposażenia grobowego pozwala bowiem na odniesienie go do grupy pochówków scytyjskiej arystokracji wysokiej rangi. Nie mniej istotna dla interpretacji zmarłej z tego zespołu jest obecność, wśród złożonych z nią przedmiotów inwentarza, charakterystycznego

cyldrycznego kalafa z łukowatym zwieńczeniem przedniej części, stanowiącego element stroju kapłanek znacznych scytyjskich rodów (S.A. Skorij *et al.* 1999, s. 102; J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 309). Niewątpliwie, bardzo eksponowaną pozycję społeczną zajmowały również kobiety złożone po śmierci w dwóch pozostałych zespołach z pochówkami klasy I. Wskazują na to zarówno ich bardzo bogate i zróżnicowane inwentarze, jak również znaczna wielkość nakrywających je nasypów kurhanowych (Abl_1) oraz obecność towarzyszących pochówków ludzkich i końskich (?) (Bob_66/2).

Jak wyżej odnotowano, przedstawiciele koczowniczej arystokracji grzebani byli również w grobach klas I/II (kobiety) i II (mężczyźni i kobiety). W porównaniu ze zmarłymi z zespołów klasy I, osoby złożone po śmierci w grobach obu analizowanych zbiorów zajmowały niższą pozycję. Biorąc pod uwagę fakt, iż poza pochówkami męskimi i kobiecymi klas I–II pewne elementy obrzędowości pogrzebowej typowej dla scytyjskich elit spotykane są również w zespołach niższych klas (klasa III pochówków męskich i podklasa III.1 pochówków żeńskich), można przyjąć tezę o przynależności osób pochowanych w grobach klas I/II i II do średniej warstwy arystokracji scytyjskiej (koczowniczej), co jest zgodne z propozycjami niektórych badaczy (np. A.D. Mogilov, S.V. Didenko 2014, s. 105). Jednocześnie należy pamiętać o tym, że niektóre z grobów (np. Ost_13?) włączone do rozpatrywanych zbiorów w rzeczywistości mogły mieścić pochówki członków arystokracji wyższego rzędu. Dla interpretacji socjalnej zmarłych umieszczanych po śmierci w grobach klas I/II i II ważną przesłanką jest również lokalizacja znacznej ich części w obrębie tych samych nekropoli kurhanowych, na których wystąpiła większa ilość zespołów tych klas (np. Beres) lub też takich, na których groby tego typu towarzyszą zespołom klasy I (np. Bob, Kap, Ryz, Tur). Nie bez znaczenia jest także fakt, iż zespoły tych klas występują również w obrębie innych nekropoli, które ze względu na charakter stosowanego obrządku pogrzebowego można traktować jako związane z koczowniczymi wyższymi sferami niskiej rangi (np. Steb). Obserwacje te wskazywać mogą na związek zmarłych grzebanych w analizowanym zbiorze grobów z grupą scytyjskiej arystokracji rodowej (rodowo-plemiennej), z której wywodzili się wyżej wzmiankowani *nomarchowie* lub zajmujący niższą pozycję społeczną seniorowie i przywódcy rodów (por. J. Kubczak 1978, s. 72). Do tych ostatnich zaliczany jest, m.in. zmarły mężczyzna z kurhanu nr 12 z cmentarzyska koło miejscowości Steblev, traktowany jako jeden z przywódców rodu użytkującego tę nekropole (S.A. Skoryj 1997, s. 63–64). Wydaje się, że interpretację tę można przenieść również na inne zespoły grobowe klasy II, przy czym ważne jest to, aby groby te zajmowały najwyższą pozycję w ramach wewnętrznej hierarchii danego cmentarzyska (np. Grusz_392; Make_490/1; Past_3). Jednocześnie należy zaznaczyć, że w części grobów z pochówkami męskimi klasy II widzieć można również miejsca spoczynku tzw. „drużynników”, tj. członków wojskowych drużyn wchodzących w skład politycznie panujących plemion (rodów) i stanowiących oparcie dla władzy lokalnych wodzów (władców), (J. Kubczak 1978, s. 73; S.S. Bessonova 1998, s. 57; O.V. Šelehan 2016, s. 59). O takiej atrybucji, przynajmniej części mężczyzn pochowanych w grobach klasy II, świadczy skład towarzyszących im przedmiotów inwentarza z obowiązkową obecnością zestawów militariów (włącznie z elementami uzbrojenia ochronnego) i uprzęży, połączone ze stosunkowo

niską frekwencją występowania (a nawet brakiem) statusowych przedmiotów związanych ze sferą wojskową i sakralną (np. brązowe kotły, drewniane czasze ze złotymi nakładkami, importowane elementy uzbrojenia ochronnego) oraz niektórych wykonanych z drogocennych metali (zdobionych nimi) zabytków traktowanych jako oznaki władzy (ceremonialne miecze, naszyjniki, bransolety, aplikacje stroju, itp.) (E.V. Černenko 1992; S.S. Bessonova 1998, s. 57; O.V. Šelehan 2016, s. 58–59, 64). Zgodnie z ustaleniami badaczy, warstwa „drużynników” nie była jednolita – tworzący ją wojownicy różnili się między sobą statusem społecznym (O.V. Šelehan 2016, s. 64). Obserwację tę potwierdzają również ustalenia poczynione na łamach prezentowanej publikacji (por. tabela 6), przy czym, najwyższą pozycję w hierarchii tej grupy społeczno-funkcjonalnej zajmują mężczyźni grzebani w grobach klasy II. Obserwacja ta, wraz ze stwierdzeniem faktu przynależności osób złożonych po śmierci w zespołach tej klasy do warstwy koczowniczej arystokracji średniej rangi, pozwala widzieć w pochowanych w nich wojownikach tzw. „elitarnych drużynników” (por. *ibidem*, s. 58–59, 64). Kończąc charakterystykę badanej części „leśnostepowego” społeczeństwa należy zaznaczyć, że fakt przynależności zmarłych do grupy „drużynników” („elitarnych drużynników”) nie wyklucza ich związków z arystokracją rodową (por. *ibidem*, s. 59).

Kolejne miejsce w stworzonej hierarchicznej klasyfikacji grobów badanych populacji zajmują zespoły z pochówkami męskimi klasy III oraz kobiecymi podklasy III.1. Również i w przypadku tych zespołów odnotowano obecność cech obrzędowości pogrzebowej typowej dla wyżej scharakteryzowanych grobów scytyjskich wyższych sfer, aczkolwiek częstotliwość ich występowania kształtuje się na znacznie niższym poziomie (por. tabele 6–7). Dodatkowo, w ponad 80% grobów tych klas wystąpiły co najmniej dwie cechy (najczęściej pokarm ofiarny, lokalizacja pochówków w wąskich jamach o równoleżnikowej orientacji oraz obecność w inwentarzach pochówków kobiecych kamiennych półmisków/plytek i/lub sferoidów, a także katakumbowa/niszowa forma konstrukcji, w których składano zmarłych mężczyzn) świadczące o przynależności pochowanych w nich osób do środowiska scytyjskich koczowników (por. S.A. Skoryj 2003, s. 46–53, tabela 1; D.S. Grečko 2012, s. 119, 121)⁴. W świetle tych obserwacji można założyć, że również w grobach klasy III (III.1) grzebano przede wszystkim przedstawicieli koczowniczej arystokracji. Dodatkowo, obecność zespołów grobowych klasy III (III.1) na cmentarzyskach, w obrębie których stwierdzono występowanie, poza zespołami tych klas (i zbliżonymi do nich zespołami klasy IV), wyłącznie pochówków członków wyższych warstw arystokracji (Bur; Ivan; Mih; Steb; Ryz) pozwala widzieć, przynajmniej w części osób pochowanych w tego typu grobach, przedstawicieli arystokracji rodowej (rodowo-plemiennej). Równocześnie mniejsze nakłady pracy, przeznaczone na wybudowanie grobów tej klasy i usypanie nad nimi kopca, niska frekwencja towarzyszących pochówków końskich (w grobach męskich) i ludzkich oraz uboższe inwentarze z niezbyt licznymi przedmiotami prestiżowymi wskazują na to, że pochowani w nich zmarli zajmowa-

⁴ Ustalenia te potwierdzają również dane antropologiczne wskazujące na przynależność zmarłych pochowanych w grobach tych klas (w ich części) do kręgu scytyjskiego (np. S.I. Kruc 1997, s. 91–97; H. Głęb 1998).

li najniższą pozycję w ramach koczowniczych wyższych sfer. Interpretację taką potwierdzają także obserwacje poczynione przez E.P. Bunjatjan dla późnoscytyjskich zespołów z obszaru stepu nadczarnomorskiego. W stworzonej przez tę badaczkę klasyfikacji grobów warstw średnich (ludności szeregowej), zespoły o wielkościach konstrukcji grobowych i nakrywających je nasypów analogicznych do leśnostepowych grobów klasy III (III.1), zaliczone zostały do modeli 4–5 interpretowanych jako miejsca pochówku zamożnych przedstawicieli ludności szeregowej o statusie zbliżonym do arystokracji (model 4) oraz członków najniższej warstwy scytyjskiej arystokracji (model 5) (E.P. Bunâtân 1985, s. 96–97). Podobieństwa pomiędzy tymi grupami pochówków widoczne są również na poziomie składanego w nich wyposażenia grobowego, aczkolwiek należy zaznaczyć, że leśnostepowe pochówki arystokracji najniższej rangi mogą być bogatsze od ich stepowych odpowiedników. Dokonując charakterystyki najniższej warstwy arystokracji badanych populacji należy wskazać, iż poza koczownikami w jej skład wchodził również przedstawiciele miejscowych osiadłych społeczności. Na taką atrybucję etniczno-kulturową części zmarłych pochowanych w grobach klasy III (III.1), wskazywać może obecność wśród zespołów związanych z tym zbiorem niewielkiej serii pochówków pozbawionych wyraźnych cech „koczowniczych” (por. S.A. Skoryj 2003, s. 65). Warto odnotować, iż groby z pochówkami tego typu, zawsze zajmują najwyższe miejsce w hierarchii zespołów grobowych stanowiących miejsce spoczynku autochtonów. Tym samym, zespoły te należy traktować jako miejsce pochówku przedstawicieli członków wyższych sfer miejscowych, osiadłych społeczności. Swoją rangą odpowiadałby oni najniższej warstwie koczowniczej arystokracji.

Niewykluczone, iż z najniższą warstwą arystokracji należy łączyć również zmarłych mężczyzn grzebanych w grobach klasy IV. Na korzyść tezy o takiej atrybucji społecznej pochowanych w nich osób przemawiają pewne podobieństwa grobów tej klasy do pochówków wyższych klas, traktowanych jako miejsce pochówku przedstawicieli arystokracji. Zaliczyć należy do nich obecność towarzyszących pochówków końskich, otaczanie nasypu kurhanowego znacznej wielkości rowem i/lub wałem oraz lokalizowanie w jego obrębie drewnianych konstrukcji namiotowych, a także umieszczanie wśród przedmiotów inwentarza niektórych kategorii zabytków typowych dla koczowniczej arystokracji (importowane metalowe naczynia i brązowe nagolenniki, zdobiona drogocennymi metalami uprzęż). Jednocześnie, w porównaniu z najbardziej podobnymi do nich zespołami klasy III, mieszczącej pochówki najniższej warstwy arystokracji, groby klasy IV odznaczają się nieco mniejszymi nakładami pracy przeznaczonymi na ich wybudowanie. Na przynależność pochowanych w nich mężczyzn do elit najniższej rangi wskazywać może również podobieństwo tych zespołów do stepowych pochówków osób o takiej atrybucji społecznej zaklasyfikowanych przez E.P. Bunjatjan (1985, s. 96–97; S.A. Skoryj 1997, s. 63, 65) do modeli 4–5. Dodatkowo należy zaznaczyć, że w najbardziej wyróżniających się zespołach klasy IV widzieć można miejsca pochówku przywódców rodów użytkujących niektóre z nekropolii z tego typu pochówkami (np. Steb_3 – por. S.A. Skoryj 1997, s. 63). Znacznie mniej wątpliwości budzą natomiast takie kwestie jak przynależność etniczna zmarłych pochowanych w grobach tej klasy oraz pełniona przez nich funkcja. W tym ostat-

nim przypadku jednoznacznie wojskowy charakter umieszczonego w nich wyposażenia grobowego połączony z niemal obowiązkową obecnością elementów uzbrojenia ochronnego i uprzęży (lub towarzyszących pochówków końskich), jednoznacznie wskazują na „drużynową” atrybucję pochowanych w nich mężczyzn. Z kolei, obecność w ponad 90% grobów tej klasy co najmniej dwóch elementów koczowniczego obrządku pogrzebowego (np. wyposażenie zmarłego w elementy uprzęży i pokarm ofiarny, obecność towarzyszących pochówków końskich, umieszczanie w obrębie nasypu drewnianych konstrukcji grobowych i/lub jego otoczenie rowem i/lub wałem), a także dane antropologiczne (por. np. S.I. Kruc 1997, s. 91–97), jednoznacznie wskazuje na związek pochowanych w nich zmarłych ze społecznością koczowniczą.

Jak wykazano w trakcie wyżej przeprowadzonych analiz na kolejnym miejscu w stworzonym systemie klasyfikacji grobów ludności leśnostepowego prawobrzeżnego Podnieprza doby okresu Scytii klasycznej znajdują się zespoły z pochówkami męskimi klasy V i kobiecymi klasy (podklasy) III.2. Ich cechą charakterystyczną są „standardowe” (lub zbliżone do nich) wielkości nasypów kurhanowych i znajdujących się pod nimi konstrukcji grobowych oraz „średni” stopień bogactwa (różnorodności) złożonych w nich przedmiotów inwentarza. Wszystko to wskazuje na przynależność pochowanych w nich zmarłych do warstwy średniej tożsamej, z tzw. ludnością szeregową (np. E.P. Bunâtân 1985, s. 93–100; M. Burghardt 2016a, s. 78; 2017, s. 164–165). Jednocześnie należy zaznaczyć, że wymienione cechy obrzędowości pogrzebowej typowej dla pochówków tej części scytyjskiego społeczeństwa posiadają również uplasowane na niższym stopniu w hierarchii zespoły z pochówkami męskimi klas VI i VII.1 i kobiecymi klasy IV (i w mniejszym stopniu V). Nie mniej jednak, pochówki męskie klasy V i kobiece klasy III.2, w porównaniu z wyżej wymienionymi zbiorami, odznaczają się większym nakładem pracy przeznaczonym na ich wybudowanie, zaś umieszczone w nich inwentarze są od nich bogatsze i bardziej zróżnicowane. Dodatkowo, w tych ostatnich, stosunkowo często spotykane są luksusowe kategorie zabytków (amfory i naczynia czarnopokostowane, złote aplikacje stroju, elementy uzbrojenia ochronnego, ozdoby wykonane ze złota) masowo występujące w grobach wyższych warstw społecznych, ale bardzo rzadkie w zespołach klas niższych (IV–V z pochówkami żeńskimi i VI–VII z pochówkami męskimi) (por. tabele 6–7). Warto również odnotować fakt, iż analizowane zespoły z pochówkami męskimi zajmują najniższe ogniwo w hierarchii zespołów z uprzężą – obserwacja ta pokrywa się ze wzmianką Hipokratesa (*O powietrzu, wodach i okolicach*, 22) o przynależności jeźdźców do bogatszych (zamożniejszych) części scytyjskiego społeczeństwa⁵. Wszystko to wskazuje na to, że w hierarchii warstwy średniej badanych społeczności osoby umieszczane po śmierci w grobach klas V (mężczyźni) i III.2 (kobiety) zajmowały wyższą pozycję i bardziej uprzywilejowaną (i oznaczały się większą zamożnością) niż zmarli pochowani

⁵ Hipokrates, charakteryzując społeczność Scytów, wspomina o „niemocy męskiej”, na którą zapadali bogaci i uprzywilejowani Scytowie na wskutek ciągłej jazdy konnej – „Niemocy tej ulegają [...] bogaci Scytowie, i to nie z niskiej klasy, lecz najszlachetniejszych rodów, którzy ogromnych dobili się majątków; mniej podpadają jemu biedacy, ponieważ nie jeżdżą wierzchem” (Hipokrates, *O powietrzu, wodach i okolicach*, 22; por. A. Smirnov 1974, s. 122).

w grobach innych zbiorów, które można odnosić do tej warstwy społecznej. Taka interpretacja pozostaje w zgodzie z wynikami badań poczynionymi nad pochówkami szeregowych Scytów z terenu stepu – zgodnie z propozycją E.P. Bunâtân (1985, s. 96–97) w grobach modeli 3–4, które ze względu na cechy metryczne i charakter złożonego w nich inwentarza można uznać za najbliższe odpowiedniki „leśnostepowych” pochówków męskich klasy V i żeńskich klasy III.2, grzebano przedstawicieli bogatej (zamożnej) ludności szeregowej, włącznie z jej najzamożniejszą i najbardziej zasłużoną częścią zbliżoną do arystokracji. Porównując leśnostepowe pochówki zamożnej ludności szeregowej z ich stepowymi odpowiednikami należy zwrócić uwagę na większą częstotliwość ich występowania w badanej strefie (ok. 35% pochówków członków warstw średnich i niższych) niż odnotowano to dla terenów stepu (ok. 20–25% zespołów z pochówkami ludności szeregowej – E.P. Bunâtân 1985, s. 96–97). Dokonując dalszej charakterystyki leśnostepowych zespołów, które można łączyć z miejscami pochówku przedstawicieli zamożniejszej i uprzywilejowanej części warstw średnich należy odnotować kilka kwestii. Po pierwsze, wyniki szczegółowej analizy przedmiotów inwentarza spotykanych w grobach męskich klasy V (por. tabela 6) wskazują na to, że członkowie tej warstwy (grupy) społecznej byli przede wszystkim wojownikami należącymi do różnych grup funkcjonalnych, m.in. „drużynników”. Sądząc po stosunkowo niskich nakładach pracy przeznaczonej na dokonanie pochówku oraz „średnim” stopniu różnicowania ich wyposażenia, wyspecjalizowani wojownicy wywodzący się z rozpatrywanej części badanych społeczności zajmowali niższą pozycję niż „elitarni drużynnicy” grzebani w grobach klas II i IV. Pewną uwagę należy poświęcić również konnemu wojownikowi pochowanemu w jamie wejściowej do komory grobowej centralnego grobu Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego. Taka lokalizacja tego pochówku wskazuje bowiem na jego zależny charakter względem złożonego w komorze grobowej „księcia”. Obserwacja ta, wraz ze stwierdzeniem faktu jego leworęczności („książę” był praworęczny) (H. Głęb 1997, s. 95), wskazywać może na pełnienie przez niego za życia funkcji *przymbocznego „strażnika” władcy czy też kogoś w rodzaju giermka* (J. Chochorowski *et al.* 1997, s. 88; por. J. Chochorowski *et al.* 1999, s. 18)⁶. Dokonując interpretacji zespołów z pochówkami męskimi klasy V i kobiecymi klasy III.2 należy uwzględnić również przynależność etniczno-kulturową pochowanych w nich zmarłych. Analiza przeprowadzona pod kątem obecności w nich elementów obrządku pogrzebowego o scytyjskim/koczowniczym (ogólnoirkańskim) charakterze wykazała, że co najmniej dwie cechy tego typu (głównie katakumbowa/niszowa forma konstrukcji grobowej lub złożenie zmarłego w wąskiej, równoleżnikowo orientowanej jamie grobowej, obecność pokarmu ofiarnego oraz umieszczenie w grobie męskim elementów uprząży a kobiecym kamiennych sferoidów) zawiera ok. 55–65% zespołów związanych z tymi klasami. W przypadku pozostałych zespołów grobowych nie udało się wykazać wyraźnej obecności tego typu elementów, co może pośrednio

⁶ O tym, że „giermek” ten mógł posiadać stosunkowo wysoką pozycję społeczną w obrębie warstwy średniej (wynikającą z jego zasług na polu walki?) świadczyć może natomiast złożenie z nim do grobu jego wierzchowca – jest to bowiem jedyny przypadek, w którym koń towarzyszy zmarłemu nie będącemu członkiem wyższych sfer.

wskazywać, że pochowano w nich przedstawicieli osiadłych, autochtonicznych społeczności (por. S.A. Skory 2003, s. 65). Warto również odnotować, że w świetle poczynionych w niniejszej pracy ustaleń, pochówki zamożnej szeregowej ludności zawsze współwystępowały na nekropolach mieszczących groby członków wyższych sfer różnej rangi.

Jak już wyżej odnotowano, na niższym poziomie w hierarchii warstw średnich niż osoby pochowane w grobach klas V (pochówki męskie) i III.2 (pochówki kobiece) znajdowali się zmarli mężczyźni grzebani w grobach klas VI–VII (VII.1) oraz odpowiadające im pozycją kobiety umieszczone w grobach klas IV–V. Mniejsze nakłady pracy przeznaczone na wybudowanie grobu oraz obecność uboższego, ale dość zróżnicowanego wyposażenia grobowego (tabele 6–7) wskazują na to, że zmarli związani z tymi klasami przynależeli do zwykłej, tzw. ludności szeregowej (por. E.P. Bunâtân 1985, s. 94–96, 100). Obecność przedmiotów uzbrojenia z dominującymi grodami strzał w każdym grobie męskim związanym z tym zbiorem, przy jednoczesnej absencji elementów rzędu końskiego, definiuje zmarłego przede wszystkim jako pieszego łucznika. W strefie stepu analogiczne zespoły grobowe odnoszone są do modeli 1–3 (cechy wielkościowe), a zwłaszcza modelu 2 (charakter inwentarza) w klasyfikacji pochówków ludności szeregowej autorstwa E.P. Bunâtân (1985, s. 94–96). Zespoły te traktowane są jako miejsca pochówku przedstawicieli warstwy prostych niezamożnych szeregowych Scytów, tożsamych z wymienianymi w źródłach pisanych tzw. „ośmionogimi” (Lukian, *Toksaris...* 1; por. J. Kubczak 1978, s. 70). W strefie tej, grupa „prostych Scytów” stanowiła najliczniejszą (60,55–66%) część warstwy średniej (ludności szeregowej) (E.P. Bunâtân 1985, s. 95). Obserwację tę można odnieść również do analizowanych leśnostepowych warstw średnich niższej rangi, przy czym ich udział kształtuje się na nieco mniejszym poziomie i wynosi ok. 52–53% tej części badanych społeczności (warstwy średnie włącznie z warstwami niższymi).

Ostatnie, najniższe miejsce w stworzonej klasyfikacji zespołów grobowych badanych społeczności zajmują groby z pochówkami męskimi (i dziecięcymi) klasy VII.2. Pochówki te oraz grupa zbliżonych do nich grobów kobiecych klas IV–V (zespoły te nie tworzą tak wydzielającego się zbioru jak odnotowano to dla grobów męskich), nie tylko umieszczone są w najmniejszych i najprostszych konstrukcjach grobowych, które nakrywano niewielkimi nasypami kurhanowymi (lub je wpuszczano w nasypy innych kurhanów), ale zawierają również najuboższe inwentarze (1–3 różne kategorie zabytków) lub są zupełnie pozbawione wyposażenia grobowego (tabela 6). Wszystkie te cechy wskazują na to, że w grobach związanych z tym zbiorem chowano wywodzących się „z niskiej klasy” (Hipokrates, *O powietrzu, wodach i okolicach*, 22) najuboższych przedstawicieli badanych społeczności, tzw. „biedotę” (E.P. Bunâtân 1985, s. 93–94). Zespoły, które można łączyć ze zmarłymi o takiej atrybucji społecznej stanowią ok. 12% wszystkich przeanalizowanych grobów członków warstw średnich i niższych, a więc występują one niemal dwa razy częściej niż w strefie stepu (*ibidem*, s. 94).

Elementem łączącym zespoły grobowe, które można traktować jako miejsca pochówku członków warstwy średniej niższej rangi (mężczyźni grzebani w grobach klas VI i VII.1 oraz kobiety pochowane w zespołach klas IV–V) i „biedoty” (zespoły z pochówkami męskimi klasy VII.2 i pojedyncze po-

chówki kobiece klas IV–V) jest możliwość przypisania ich do dwóch różnych etnosów – scytyjskich koczowników oraz osiadłych autochtonów. W przypadku koczowników o takiej atrybucji społecznej zmarłych świadczą: umieszczenie zmarłego w „stepowych” typach konstrukcji grobowych (pojedyncze katakumby/nisze i wąskie jamy o równoleżnikowej orientacji) oraz wyposażenie ich w pokarm ofiarny, któremu bardzo często towarzyszą żelazne noże z kościanymi rękojeściami (por. S.A. Skoryj 2003, s. 46–53; tabela 1; D.S. Grečko 2012, s. 119, 121; D.S. Grečko, O.V. Šelehan 2012, s. 81, 171). Zespoły tego typu wystąpiły w ok. 26,7% pochówków męskich klas VII.1 i VII.2 oraz ok. 11,9% pochówków żeńskich klas IV–V. Z drugiej strony, niektóre zespoły grobowe związane z tymi klasami, a także pochówki męskie klasy VI, zawierają elementy typowe dla osiadłej ludności autochtonicznej – należą do nich – płaska forma pochówku oraz ciałopalny obrządek pogrzebowy (S.A. Skoryj 2003, s. 64–65). Łącznie, obecność tego typu cech odnotowano w ok. 40,5% pochówków kobiecych klas IV–V oraz w 17,8% pochówków męskich klas VI–VII. Należy jednak zaznaczyć, że udział ludności autochtonicznej, którą można łączyć ze średnimi warstwami badanych społeczności był znacznie wyższy, niż zostało to odnotowane – świadczy o tym zarówno obecność licznych zespołów pozbawionych wyraźnych cech „koczowniczego” obrządku pogrzebowego, jak również duża ilość pochówków płaskich (przy założeniu, że chowano w niej wyłącznie przedstawicieli warstw średnich i niskich), które z różnych względów nie zostały wprowadzone do obiegu naukowego (por. S.A. Skoryj 2003, s. 63). Warto również odnotować, że w wielu przypadkach pochówki prostej ludności szeregowej i „biedoty” skupiają się w obrębie niewielkich nekropolii, na których grzebano przedstawicieli tylko tych warstw społecznych. Są to zarówno cmentarzyska, które można wiązać z ludnością autochtoniczną (Gri; Pir oraz Bogd? i Kur?), jak również takie (Medv), na których chowano tylko „prostych” i zubożałych Scytów przybyłych na tereny leśnostepowego Podnieprza z obszaru stepu (D.S. Grečko, O.V. Šelehan 2012, s. 86). Kończąc charakterystykę zespołów grobowych, które można łączyć z pochówkami warstw średnich niższej rangi oraz „biedoty” (i nie tylko tych warstw społecznych), należy zaznaczyć, że ich ilość była znacznie większa niż zostało to odnotowane. Taki stan rzeczy jest pochodną sposobu doboru źródeł do prezentowanych w niniejszym studium analiz – przy niewielkiej serii oznaczeń antropologicznych, uwzględnienie w powyższych badaniach zespołów grobowych zawierających wyłącznie przedmioty pozwalające na określenie płci zmarłych powoduje bowiem znaczne zaniżenie ilości pochówków, które można łączyć z uboższymi warstwami badanych społeczności (i nie tylko). Jak zaobserwowano w trakcie badań nad tzw. wyznacznikami płci obecnymi w grobach „leśnostepowych” populacji doby Scytii klasycznej (M. Burghardt 2016b, s. 182), im pochówek jest uboższy, tym rzadziej występują w nim przedmioty manifestujące płeć zmarłych. Obserwację tę potwierdzają wyniki analiz przeprowadzonych na niewielkiej grupie grobów pochodzącej z wybranych cmentarzysk (Bogd, Gri, Medv i Mel) z pochówkami przedstawicieli uboższej części warstw średnich i „biedoty”, a które ze względu na niemożność określenia płci pochowanych w nich zmarłych, zostały pominięte w dotychczasowych badaniach. Zgodnie z jej wynikami na takich cmentarzyskach jak Bogdanovka, Grišincy i Medvin-I, poza 27 zespołami z po-

chówkami męskimi klas VII.1–2 i żeńskimi klas IV–V, wystąpiły wyłącznie zespoły (25 przypadków) o analogicznym charakterze (por. G.T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 192–195, 204–207, 254–255, 268–271, 280–283, 324–325). Z kolei, na cmentarzysku Melniki-Holodnyj Ār (27 zbadanych zespołów – S.A. Skorij, S.S. Bezsonova 1995, s. 68–73; J. Chochorowski, S. Skoryj 2006, s. 435–449), poza czterema uwzględnionymi w niniejszych analizach zespołami (kurhan 33 – pochówki klasy I (33/2) i II (33/1), kurhan 45 – pochówek dziewczynki klasy IV, kurhan 68 – męski klasy VII.2), jeden nosi cechy grobów klasy III (III.1), a sześć to zespoły o cechach pochówków męskich klas VII.1–2 i kobiecych klas IV–V (groby 4, 5, 28, 41, 46 i 68). Wykaz ten uzupełnia 16 pochówków symbolicznych traktowanych jako związane z ludnością szeregową i „biedotą” (S.A. Skorij, S.S. Bezsonova 1995, s. 73). Tym samym, liczba pochówków, które można wiązać z prostą ludnością szeregową (warstwami średnimi niższej rangi) i „biedotą”, wzrasta do co najmniej 122. W tym ujęciu, udział poszczególnych grup, które można łączyć z warstwami średnimi i niższymi kształtuje się na następującym poziomie: zamożna ludność szeregową – 25%, ludność szeregową grzebana w grobach z pochówkami męskimi klasy VI – 4,1%, prosta niezamożna ludność szeregową (warstwa średnia niższej rangi) i „biedota” – 70,9%; wartości te pokrywają się z przytaczanymi już obserwacjami E.P. Bunâtân (1985, s. 93–97).

Dla rekonstrukcji struktury społecznej badanych grup ludności nie mniej ważne jest to, że poza wyżej przedstawionymi klasami grobów i odpowiadającymi im warstwami (grupami) społecznymi istnieje jeszcze jedna grupa źródeł funeralnych, którą można powiązać z określoną jednostką socjalną – należą do niej spotykane najczęściej w grobach członków wyższych sfer towarzyszące pochówki ludzkie. Pochówki te, o ile nie są to różnego rodzaju pochówki ofiarne (S.S. Bessonova 1992), na ogół traktowane są jako należące do osób społecznie zależnych (np. Ū.N. Bojko 1986, s. 36), do których w świetle *Dziejów Herodota* (IV, 2, 71–72) zaliczyć można różnego rodzaju sługi oraz niewolników domowych (por. N.A. Gavriljuk 2003, s. 80–81). W analizowanym zbiorze grobów obecność dodatkowych pochówków ludzkich spełniających co najmniej dwa z wcześniej podanych kryteriów (por. s. 115) odnotowano w przypadku nie mniej niż czternastu zespołach (por. tabele 6–7). Charakteryzując tę grupę (warstwę) społeczną należy zaznaczyć, że w większości przypadków płeć i wiek osób o takiej atrybucji społecznej nie została zdefiniowana. Nie mniej jednak, w świetle dostępnych ustaleń można stwierdzić, że wśród osób, które umieszczano z głównym zmarłym w grobie dominowali nastolatkiem obu płci (siedem z ośmiu zespołów o określonym wieku i/lub płci osób zależnych), co pozostaje w zgodzie ze wzmianką Herodota (*Dzieje* IV, 72) o młodzieńczym wieku rytualnie zabijanych sług, stanowiących „straż” otaczającą kurhan z pochówkiem zmarłego wodza. Tylko w jednym przypadku odnotowano obecność towarzyszącego pochówku należącego do osoby dorosłej – 30–35 letniego mężczyzny (H. Głąb 1999, s. 95), „giermka” „księcia” z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego. Zwraca uwagę fakt, iż zmarły „giermek”, podobnie jak nastoletnia „służka” kobiety pochowanej w bocznym grobowcu tego kurhanu, na tle innych pochówków osób zależnych wyposażonych wyłącznie w pojedyncze przedmioty (głównie ozdoby osobiste i części stroju) wyróżnia się bogactwem i zróżnicowaniem inwentarza. Pod

Stratyfikacja społeczna grup ludności zamieszkujących tereny leśnostepowej strefy prawobrzeżnego Podnieprza w okresie 2. poł. V-IV/III w. p.n.e. w ujęciu terytorialno-chronologicznym

Soziale Stratifikation der auf dem Waldsteppengebiet des rechten Dnjepr-Ufers von der 2. Hälfte des 5. bis zum 4./3. Jh. v. Chr. siedelnden Bevölkerungsgruppen aus territorial-chronologischer Sicht

Warstwa (grupa) społeczna	SSK				PSK				Razem
	Tjasmin	Ros	kijowszczyzna	Razem	Tjasmin	Ros	kijowszczyzna	Razem	
arystokracja wyższego rzędu (<i>nomarchowie</i> i K o wysokiej pozycji społecznej)	5,1	11,8	–	6,6	3,3	2,4	–	2,9	4
„elitarni drużynnicy” i arystokracja rodowo-plemienna	30,8	29,4	–	27,9	5,5	9,5	–	6,6	13,1
arystokracja najniższej rangi	15,4	5,9	–	11,5	22	7,1	–	16,8	15,2
„drużynnicy”	2,6	11,8	–	4,9	3,3	11,9	–	5,8	5,6
wyższe warstwy – RAZEM	53,9	58,9	–	50,9	34,1	30,9	–	32,1	37,9
zamożna ludność szeregową	25,6	5,9	–	18	26,4	16,7	25	23,4	21,7
warstwy średnie	–	–	–	–	4,4	–	75	5,1	3,5
warstwy średnie niskiej rangi („prości Scytowie”)	20,5	23,5	80	26,2	25,3	45,2	–	30,7	29,3
warstwy średnie – RAZEM	46,1	29,4	80	44,2	56,1	61,9	100	59,2	54,5
„biedota”	–	11,8	20	4,9	9,9	7,1	–	8,8	7,6

tym względem oba zespoły wykazują daleko idące zbieżności z pochówkami bogatszej części ludności szeregowiej (warstwy średniej), co znalazło odzwierciedlenie w przypisaniu tych pochówków do klas V („giermek”) i III.2 („służka”).

Podsumowując obserwacje na temat stratyfikacji społecznej badanych grup ludności należy rozpatrzyć ją w ujęciu terytorialnym i chronologicznym (tabela 8). Po pierwsze zwraca uwagę niewielka ilość zespołów grobowych poddanych analizie, pochodzących z zasięgu tzw. grupy kijowskiej. Należy jednak zaznaczyć, że taki stan jest odbiciem rzeczywistej sytuacji – ze strefy tej pochodzą tylko nieliczne groby (por. G.T. Kowpanenko *et al.* 1989, tabl. 1–3). We wszystkich przypadkach były to zespoły, które można powiązać z warstwami średnimi różnej rangi i „biedotą”. Różnią się one między sobą atrybucją etniczno-kulturową pochowanych w nich osób – w strefie tej przeważają pochówki autochtonów (płaskie cmentarzysko birtualne w Pir i zespoły z częściową kremacją bez cech „koczowniczego” obrządku pogrzebowego z Hodor), natomiast pochówki, które można utożsamiać z koczownikami reprezentowane są jedynie przez pojedynczy pochówek „drużynnika” klasy V z Lad_1/1. W pozostałych strefach odnotowano obecność grobów, które można łączyć ze wszystkimi wyróżnionymi ośmioma warstwami społecznymi. W ich przypadku uwagę zwracają różnice pomiędzy okresami środkowo- i późnoscytyjskim w stosunku grobów członków wyższych sfer do przedstawicieli warstw średnich różnej rangi i „biedoty” – w okresie środkowoscytyjskim udział grobów zawierających pochówki arystokracji różnej rangi (z przewagą „koczowniczych” pochówków o drużynowym charakterze klas II i IV) wynosi

łącznie ok. 50,9% (53,9% zespołów znad Tjasminu i 58,9% grobów znad rzeki Ros), natomiast w okresie późnoscytyjskim ich udział spada do ok. 32,1 (34,1 i 30,9) %. Oczywiście należy podkreślić, że prezentowane wyliczenia mają charakter orientacyjny, na co wpływ ma m.in. niedoszacowanie zespołów grobowych, które można łączyć z ludnością szeregową różnej rangi i najuboższymi członkami badanym społeczności. Niemniej jednak wydaje się, że zaobserwowane różnice w udziale pochówków członków wyższych sfer różnej rangi są odzwierciedleniem pewnych tendencji, które wiązać można z dynamiką procesów zachodzących w młodszych fazach okresu scytyjskiego na obszarze lasostepu wschodnioeuropejskiego (zwłaszcza w jego południowej, prawobrzeżnej części). Przemiany te związane są przede wszystkim z pojawianiem się w strefie leśnostepowego Podnieprza w V w. p.n.e. nowej fali scytyjskich koczowników, dążących do rozciągnięcia kontroli nad zamieszkującymi te tereny społecznościami (S. Skory 1993–1994; 2003, s. 83). Biorąc pod uwagę łupieżczy charakter tych najazdów (*tenże* 2003, s. 83, 89) oraz specyfikę koczowniczych zachowań kulturowych (elity jako organizatorzy najazdów skupiających wokół siebie drużyny „najeźdźców” – por. J. Chochorowski 2015, s. 43) nie powinien budzić zdziwienia fakt obecności w rozpatrywanym okresie tak dużej ilości zespołów o „arystokratycznym” i „drużynowym” charakterze, które powiązać można z grupami nomadów stepowego pochodzenia (np. Steb). Jednocześnie należy zaznaczyć, że pochówki ciężkozbrojnych „arystokratycznych drużynników” bardzo licznie spotykane są również wśród zespołów grobowych (np. Grisz i Zur), które można łączyć z przeciwnikami stepowych

„najeźdźców”, tj. koczowniczą arystokracją stojącą na czele miejscowych, leśnostepowych ugrupowań, a wywodzącą się spośród potomków pierwszej fali irańskich (koczowniczych) nomadów, którzy napłynęli na tereny lasostepu jeszcze w ciągu VII i początkach VI w. p.n.e. (S. Skory 1993–1994; 2003, s. 83–84, 89; 2011, s. 211). Dla etapu późnoscytyjskiego, a zwłaszcza okresu pomiędzy końcem V a IV w. p.n.e., charakterystyczny jest natomiast, wywołany zwiększeniem potencjału demograficznego na obszarze stepu, napływ z tego kierunku na tereny leśnostepowej strefy środkowego Podnieprza znacznych mas stepowych koczowników (Scytów) (por. np. Skory 2003, s. 84–85), wśród których, poza członkami bogatszych rodów (np. Petr, Visz), obecni są również zubożali „prości” Scytowie i „biedota” (np. Medv; Mel_68) (por. D.S. Grečko, O.V. Šele-

han 2012, s. 176). Dodatkowo należy zaznaczyć, że w okresie późnoscytyjskim obserwowane jest istnienie pewnych różnic terytorialnych w rozkładzie klas grobów, które można łączyć z określonymi warstwami społecznymi. I tak, w basenie rzeki Ros' oraz w dorzeczu rzeki Tiasmin zwraca uwagę zwiększona częstotliwość występowania cmentarzysk i pojedynczych grobów, zawierających pochówki członków warstwy średniej niższej rangi i „biedoty”. Jednocześnie, w południowej części lasostepu, już na granicy ze stepem, widoczna jest znaczna koncentracja cmentarzysk i pojedynczych grobów, które można łączyć z pochówkami członków wyższych sfer. Obserwacja ta pokrywa się częściowo z wyżej przytaczaną tezą o politycznych związkach tej części lasostepu z tzw. Wielką Scytią (por. s. 114). Kwestia ta wymaga jednak szerszego zbadania.

ZAKOŃCZENIE

Wyniki przeprowadzonych w niniejszym studium rozważań na temat stratyfikacji społecznej grup ludności zamieszkujących między 2. połową VI w. p.n.e. do IV/III w. p.n.e. tereny leśnostepowej strefy prawobrzeżnego Podnieprza w świetle źródeł funeralnych, można podzielić na odnoszące się do obrządku pogrzebowego jako odzwierciedlenia struktury socjalnej badanych społeczności oraz interpretacji uzyskanych wyników. Daje się zauważyć, że w przypadku omawianych populacji, podobnie jak odnotowano to dla innych społeczności o scytyjskim modelu kulturowym, a także właściwych Scytów, zasadnym jest traktowanie pozostawionych przez nich pochówków jako podstawowego źródła do badań nad ich strukturą społeczną. Jednocześnie, szczegółowe analizy obrządku pogrzebowego, wsparte informacjami zawartymi w przekazach autorów antycznych (głównie *Dzieje Herodota*) potwierdziły, że podstawowym wskaźnikiem pozwalającym na określenie miejsca (rangi) zmarłego w badanych społecznościach jest określenie nakładu pracy przeznaczonego na dokonanie jego pochówku. Nakład ten (straty energii) uwidacznia się w wielkości nasypów kurhanowych i znajdujących się pod nimi konstrukcji grobowych oraz w stopniu ich złożoności. Nie mniej ważnym kryterium pozwalającym na określenie pozycji socjalnej zmarłego jest również bogactwo i różnorodność złożonego z nim wyposażenia grobowego a także, choć w mniejszym stopniu, obecność dodatkowych elementów obrzędowości pogrzebowej takich jak występowanie towarzyszących pochówków ludzkich i końskich.

Nie mniej istotne dla podejmowanych w niniejszym studium rozważań jest wykazanie heterogeniczności struktury społecznej badanych grup ludności. Analiza pozostawionych przez nie grobów wyraźnie wykazała bowiem, że struktura socjalna populacji zamieszkujących w okresie rozwoju tzw. Scytii klasycznej tereny leśnostepowego prawobrzeżnego Podnieprza nie była jednolita i rozbiła się ona na mniejsze warstwy (i grupy) różniące się między sobą rangą (statusem), funkcją i pozycją majątkową. Na poziomie źródeł grobowych zróżnicowanie to przejawia się w możliwości wydzielenia wśród rozpatrywanych grobów różnych ich zbiorów (grup), które można łączyć z określonymi grupami społecznymi (majątkowymi i funkcjonalnymi). Wykorzystując metody wnioskowania statystycznego (analiza skupień i analiza korespondencji), badany materiał podzielono na kilkanaście grup skupionych

w ramach siedmiu (pochówki kobiece) – ośmiu (pochówki męskie) większych zbiorów. Niezwykle ważne jest to, że stworzona klasyfikacja wykazuje strukturę, którą można określić mianem hierarchicznej – zespoły grobowe zgrupowane w ramach kolejnego z wydzielonych zbiorów (klas) charakteryzują się w stosunku do poprzedniego coraz mniejszymi stratami energii (nakładami pracy) wydatkowanymi na wybudowanie grobu i organizację ceremonii pogrzebowej, zaś umieszczane w nich inwentarze są coraz uboższe.

W oparciu o wydzielone zbiory grobów, a także dane na temat zróżnicowania społecznego Scytów i innych zbliżonych do nich plemion, przyjęto kilkustopniowy podział struktury społecznej badanych grup ludności. I tak, najwyższe miejsce w strukturze społecznej zajmowali członkowie koczowniczej arystokracji. Warstwa ta, stanowiąca w zależności od badanego odcinka czasu od 32,1 (okres późnoscytyjski) do nawet 50,8% (okres środkowoscytyjski) analizowanych społeczności nie była jednolita i rozpadała się na mniejsze grupy socjalne, przy czym najwyższe miejsce w obrębie tej warstwy, jak i całych badanych populacji, zajmowali wodzowie i władcy lokalnych ugrupowań w typie Herodotowych *nomarchów* kontrolujących określoną część terytorium leśnostepowej strefy prawobrzeżnego Podnieprza. Niższą pozycję w obrębie koczowniczych warstw wyższych zajmowali „elitarni drużynicy” (w tym liderzy drużyn wojskowych) oraz członkowie arystokracji rodowo-plemiennej, w tym związanej z rządzącymi rodami. Na najniższym stopniu w hierarchii tej części badanych społeczności (koczownicze elity) znajdowali się natomiast członkowie najniższej warstwy arystokracji (w tym rodowej/rodowo-plemiennej), spośród której rekrutowała się znaczna część „drużynników”. Zbliżoną do nich rangę posiadali również członkowie wyższych warstw miejscowych, osiadłych wspólnot. Środkowe miejsce w stratyfikacji społecznej badanych populacji zajmowała z kolei najliczniejsza, bo stanowiąca od co najmniej 44,2 (okres środkowoscytyjski) do 59,1% (okres późnoscytyjski) tych populacji, warstwa średnia („ludność szergowa”); w jej skład wchodził zarówno koczownicy (i ich potomkowie), jak również osiadła ludność rolnicza o „starym” leśnostepowym rodowodzie. Również i ta warstwa nie była jednolita i rozpadała się na co najmniej dwie mniejsze grupy: posiadających wyższy status społeczny (a nawet zbliżonych pod tym wzglę-

dem do arystokracji najniższej rangi) jej zamożnych członków oraz pozostałą, zwykłą ludność szeregową, tożsamą ze znanymi ze źródeł pisanych „ośmionogimi” (prostymi) Scytami. Jedną z najniższych pozycji w systemie socjalnym badanych populacji zajmowała niezbyt liczna (ok. 5–8,5% badanych społeczności z odpowiednio okresu środkowo- i późnoscytyjskiego) „biedota” (ludność najuboższa). Również i jej członkowie wywodzili się z dwóch odmiennych etnosów – koczowników (i ich potomków) i autochtonów, co jest pewną odmiennością w stosunku do okresu wczesnoscytyjskiego, kiedy to członko-

wie warstw niższych wraz z ludnością szeregową niższej rangi wywodzili się wyłącznie ze środowiska osiadłej ludności rolniczej (M. Burghardt 2017, s. 165, 172). Na samym dole hierarchii społecznej grup ludności zamieszkujących w młodszych fazach okresu scytyjskiego obszary leśnostepowej strefy prawobrzeżnego Podnieprza znajdowały się natomiast, grzebane w grobach członków wyższych warstw społecznych (arystokracja i ludność szeregową wyższej rangi), osoby o ograniczonych prawach – różnego rodzaju ludność zależna (w tym niewolnicy domowi?).

ANEKS 1

Wykaz stanowisk z zespołami grobowymi z terenów leśnostepowej strefy prawobrzeżnego Podnieprza okresu Scytii klasycznej (2. poł. VI–IV/III w. p.n.e.) uwzględnionymi w analizach (por. tabela 1).

- Abl – *Åblubnivka*, Korsun'-Ševčenkiv'skij raj., Čerkaś'ka obl. (D.Å. Samokvasov 1908, s. 115–120);
- Asn – *Åsnozırřa*, Čerkaś'kij raj., Čerkaś'ka obl. (G.T. Kovpanenko *et al.* 1994, s. 43–47, 47–52);
- Beres – *Beresnâgi*, Kaniv's'kij raj., Čerkaś'ka obl. (A. Bobrinskij 1901, s. 94–99; V.A. Il'inskaâ, A.I. Terenożkin 1983, s. 273);
- Ber – *Berkozivka*, Kaniv's'kij raj., Čerkaś'ka obl. (L.K. Galanina 1977, s. 19);
- Bob – *Bobrica*, Kaniv's'kij raj., Čerkaś'ka obl. (A.A. Bobrinskij 1901, s. 109–111, 127–130, 137; A. Smirnov 1974, s. 62; V.A. Il'inskaâ, A.I. Terenożkin 1983, s. 274);
- Bogd – *Bogdanovka*, Znamjans'kij raj., Kirovograds'ka obl. (O.I. Terenożkin 1952);
- Bur – *Burty*, Novomigorods'kij raj., Kirovograds'ka obl. (N.M. Bokij 1977a, s. 69–71, 71–72);
- Czig – *Čigrin*, m., Čerkaś'ka obl. (S.A. Skory 2003, s. 117, nr 95; V.Í. Poltavec' 2004);
- Gri – *Griřinci*, Kaniv's'kij raj., Čerkaś'ka obl. (V.G. Petrenko 1962, s. 148–151);
- Grusz – *Gruřkivka*, Kamjans'kij, Čerkaś'ka obl. (A. Bobrinskij 1902, s. 40–41, 48–49);
- G-G – *Gulj-Gorod/Čubivka*, Čerkaś'kij raj., Čerkaś'ka obl. (A.A. Bobrinskij 1887, s. 107; 1901, s. 41, 44; V.A. Il'inskaâ 1975, s. 16–17).
- Hodor – *Hodorkiv*, Popiljans'kij raj., Žitomir's'ka obl. (G.T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 176–177, 256–257);
- Ivan – *Ivanivka*, Boguslavs'koj raj., Kiivs'ka obl. (G.T. Kovpanenko, S.A. Skoryj, E.Ū. Baturevič 1996, s. 104–113);
- Jos – *Josipivka*, Malin's'kij raj., Žitomir's'ka obl. (A.A. Bobrinskij 1906, s. 2);
- Kap – *Kapitanivka*, Novomigorods'kij raj., Kirovograds'ka obl. (A.A. Bobrinskij 1910, s. 57–58, 61–66, 67–72; V.A. Il'inskaâ, A.I. Terenożkin 1983, s. 254);
- Kazar – *Kozarivka*, Kaniv's'kij raj., Čerkaś'ka obl. (A.A. Bobrinskij 1901, 106);
- Konst – *Konstantinivka*, Smiljans'kij raj., Čerkaś'ka obl. (A.A. Bobrinskij 1894, 6–8, 9–10; 1914, s. 99–102);
- Kur – *Kurilivka*, Kaniv's'kij raj., Čerkaś'ka obl. (A.A. Bobrinskij 1901, 132, 133, 138);
- Lis – *Lisoviči*, Tarařans'kij raj., Kiivs'ka obl. (G.T. Kovpanenko *et al.* 1983, s. 17–32; G.T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 204–205, 280–281; S.I. Kurc 1997, s. 95, tabl. 4);
- Make – *Makiivka*, Smiljans'kij raj., Čerkaś'ka obl. (E. Pokrovs'ka 1949, s. 130–132; 1957, s. 148–152; Galanina 1977, s. 25–26, 29);
- Mat – *Matusiv*, řopljans'kij raj., Čerkaś'ka obl. (A.A. Bobrinskij 1894, s. 115, 116, 118; O.D. Mogilov 2007, s. 451–452);
- Med – *Medvin*, Boguslavs'koj raj., Kiivs'ka obl. (G.T. Kovpanenko 1977, s. 42–44, 51–53; B.M. Levčenko 2012, s. 141–154, 162–169);
- Mel – *Mielniki*, Čigirins'kij raj., Čerkaś'ka obl. (S.A. Skoryj, S.S. Bessonova 1995; S.A. Skoryj 2003, ryc. 29; J. Chochorowski, S. Skoryj 2006, s. 435–447, 448; S.A. Skoryj, Å. Hohorovskij 2009).
- Mih – *Mihajlivka (Prussy)*, Kamjans'kij, Čerkaś'ka obl. (V.B. Hanenko, V.I. Hanenko 1900, s. 10–11).
- Netr – *Netrebevka*, Korsun'-Ševčenkiv's'kij raj., Čerkaś'ka obl. (S.S. Bessonova, N.P. Sivolap 2012);
- Ost – *Ostinjaska*, Novomigorods'kij raj., Kirovograds'ka obl. (L.K. Galanina 1977, s. 92, 32).
- Past – *Pastirs'ke*, Smiljans'kij raj., Čerkaś'ka obl. (V.B. Hanenko, V.I. Hanenko 1899, s. 10–11; A.A. Bobrinskij 1905b, s. 96–97; G.T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 47, 222–223, 296–299).
- Pek – *Pekari*, Kaniv's'kij raj., Čerkaś'ka obl. (L.K. Galanina 1977, s. 19; D.S. Grečko 2013, s. 69–71);
- Petra – *Petrakivka*, Katerinopil'skij raj., Čerkaś'ka obl. (G.T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 420–241, 312–313);
- Petro – *Petrivka*, Novomigorods'kij raj., Kirovograds'ka obl. (N.M. Bokij 1977b, s. 200–207);
- Pir – *Pirogiv*, Kievo-Svjatořins'kij raj., Kiivs'ka obl. (A.İ. Kubiřev *et al.* 1995);
- Riz – *Rizine*, Zvenigrods'kij raj., Čerkaś'ka obl. (A.A. Bobrinskij 1984, s. 156–159);
- Ryz – *Riřanivka*, Zvenigrods'kij raj., Čerkaś'ka obl. (J. Chochorowski, V. Grigor'ev, S. Skoryj 1996; J. Chochorowski, S. Skoryj, V. Grigor'ev, J. Rydzewski 1997; 1998, s. 83–89; 1999, s. 279–286; H. Głjap 1997; D.Å. Samokvasov 1908, s. 82–87);

- Sme – *Smela*, Smilâns'kij raj., Čerkaś'ka obl. (A.A. Bobrinskij 1887 s, 68–77, 78–80; E.E. Pokrovs'ka 1957, s. 65–73, 76–78);
- Star – *Starosillâ*, Gorodišens'kij raj., Čerkaś'ka obl. (G.T. Kovpanenko *et al.* 1989, s. 208–211, 284–285);
- Steb – *Stebliv*, Korsun'-Ševčenkivs'kij raj., Čerkaś'ka obl. (S.A. Skory 1997);
- Tek – *Tekline*, Smilâns'kij raj., Čerkaś'ka obl. (A.A. Bobrinskij 1901, s. 18–20);
- Trost – *Trostânc'*, Kanivs'kij raj., Čerkaś'ka obl. (A. Bobrinskij 1901, s. 136);
- Tul – *Tulinci*, Mironivs'kij raj., Kiivs'ka obl. (A.A. Bobrinskij 1901, 126–127);
- Tur – *Turiâ*, Novomigorods'kij raj., Kirovograds'ka obl. (A.A. Bobrinskij 1906, s. 5–10; 1911, s. 49–53; A.D. Mogilov, S.V. Didenko 2014, s. 105);
- VakM – kurhan „Vakulina Mogila”, Stepok, Tarašans'kij raj., Kiivs'ka obl. (V.I. Kločko, S.A. Skoryj 1991);
- Vjab – *Velka Âblunivka*, Smilâns'kij raj., Čerkaś'ka obl. (A.A. Bobrinskij 1894, s. 85–06, 101);
- Visz – *Višnopil'*, Tal'nivs'kij raj., Čerkaś'ka obl. (V.P. Grigor'ev, S.A. Skoryj 2011);
- ZelD – *Zelena Dibrova*, Gorodišens'kij raj., Čerkaś'ka obl. (O.V. Nazarov 2001);
- Zur – *Žuravka*, Špolâns'kij raj., Čerkaś'ka obl. (A.A. Bobrinskij 1905a, s. 2–37; 1905b, s. 77–96);

ANEKS 2

Wydzielone cechy obrządku pogrzebowego stosowanego przez ludność zamieszkującą w okresie Scytii klasycznej (2. poł. VI–IV/III w. p.n.e.) tereny leśnostepowej strefy Prawobrzeżnego Podnieprza uwzględnione w analizach i podstawy ich wydzielenia.

I. Charakter pochówku (I.A) oraz wielkość nasypów kurhanowych i konstrukcji grobowych (powierzchnia i głębokość) (I.B). I.A: 1 – pochówek płaski; 2 – pochówek wpuszczony; 3 – pochówek boczny/pomocniczy; 4 – pochówek towarzyszący zlokalizowany poza jamą grobową z głównym pochówkiem; I.B: wszystkie prezentowane poniżej cechy wielkościowe zostały wydzielone po uprzednim obliczeniu średniej wielkości nasypów kurhanowych (ich wysokości) i znajdujących się pod nimi (wpuszczonych w nie) konstrukcji grobowych. Na tej podstawie wydzielono trzy grupy wielkościowe: 1. „minimalne” (do średniej wartości włącznie z nią); 2. „duże”, tj. takie, które przewyższają średnie wielkości mniej niż dwa razy; 3. „bardzo duże”, przewyższające średnie wartości co najmniej dwukrotnie. Wydzielone grupy wielkościowe poddane zostały następnie weryfikacji poprzez ich naniesienie na wykresy przedstawiające rozrzut poszczególnych składowych kolejnych grup (wielkość nasypu – wysokość nasypu względem jego średnicy; całkowita powierzchnia konstrukcji grobowej – całkowita powierzchnia konstrukcji grobowej względem powierzchni jamy/komory grobowej; głębokość jamy grobowej – głębokość jamy grobowej względem średnicy i objętości nasypu oraz całkowitej powierzchni konstrukcji grobowej). Na tej podstawie wydzielono następujące grupy wielkościowe: 5 – nasyp pierwszej grupy wielkościowej: średnica do 25 m, wysokość do 3 m i objętość nie większa niż 400 m³ (o przypisaniu nasypu do jednej z trzech grup wielkościowych decydowała obecność co najmniej 2 parametrów metrycznych związanych z daną grupą); 6 – nasypy drugiej grupy wielkościowej: średnica między 25 a 50 m, wysokość 1,5–4,5 m i objętość między 400 a 1520 m³; 7 – nasypy trzeciej grupy wielkościowej: wysokość większa niż 4,5 m, średnica równa co najmniej 50 m i objętość większa niż 1520 m³; 8 – całkowita powierzchnia konstrukcji grobowej do 8,3 m²; 9 – konstrukcja grobowa o całkowitej powierzchni między 8,3 a 22 m²; 10 – całkowita powierzch-

nia konstrukcji grobowej powyżej 22 m²; 11 – pochówek na dawnej powierzchni podkurhanowej; 12 – pochówek w jamie o głębokości do 1,5 m; 13 – pochówek w jamie/katakumbie o głębokości między 1,5 a 3 m; 14 – pochówek w jamie/katakumbie o głębokości powyżej 3 m.

II. Dodatkowe elementy konstrukcyjne w obrębie nasypu i budowli grobowej: 15 – rów i/lub wał otaczający nasyp kurhanowy; 16 – konstrukcja namiotowa (pokrycie namiotowe) w obrębie nasypu; 17 – dromos; 18 – dodatkowe słupy oporowe (z wyłączeniem słupów stanowiących element konstrukcyjny drewnianego oblicowania ścian); 19 – dookolne rowki na dnie jamy grobowej; 20 – drewniane oblicowanie ścian (wystąpienie tego elementu w opisie konstrukcji grobowej lub jego brak, pozwala na rozróżnianie konstrukcji grobowych na drewniane grobowce, tj. konstrukcje posiadające drewniane oblicowanie ścian i proste ziemne jamy/katakumby (względnie konstrukcje grobowe umieszczone bezpośrednio na dawnym poziomie gruntu) pozbawione takiego oblicowania); 21 – drewniana podłoga/pomost/nosze; 22 – podściółka z substancji organicznej.

III. Obrządek pogrzebowy: 23 – inhumacja; 24 – kremacja;

IV. Tryzna – skład: 25 – pozostałości pokonsumpcyjne (kości zwierzęce i/lub fragmenty naczyń lepianych ręcznie i/lub fragmenty amfor i innych importowanych naczyń glinianych); 26 – popiół, węgle drzewne i ogniska; 27 – przedmioty przynieszone i pozostawione przez uczestników stypy (pozostałości ofiar wotywnych).

V. Towarzyszące pochówki: 28 – końskie; 29 – ludzkie.

VI. 30 – ślady działalności ognia.

VII. Kategorie funkcjonalne przedmiotów inwentarza (uwaga, w nawiasie podano wartość współczynnika splendoru (WS) obliczoną dla poszczególnych kategorii przedmiotów funkcjonalnych spotykanych we wszystkich analizowanych w niniejszym studium grobach bez rozbijania ich na pochówki męskie i kobiece): 31 – nóż (poza pokarmem ofiarnym) (WS=7,7); 32 – przęślik/wrzeciono (WS=7,8); 33 – ośelki (WS=7,3); 34 – zaciski (WS=9,6); 35 – igła (WS=11,2); 36 – szydło (WS=10,1); 37 – krzemienisty odłupek (WS=5); 38 – narzędzia i przedmioty codziennego użytku – pozostałe (WS=8); 39 – strzały (WS=7,1); 40 – włócznia (WS=7,8); 41 – dziryty (WS=8,8); 42 – broń sieczna (WS=8,9); 43 – broń obuchowa (WS=8,6); 44 – pancerz (WS=8,6); 45 – pas bojowy (WS=11); 46 – importowane uzbrojenie ochronne (brązowe nagolenniki i hełmy) (WS=7,8); 47 – paradne uzbrojenie, elementy rzędu końskiego i elementy ekwipunku wojownika (WS=15,4); 48 – wędzidło i/lub pobocznicze (WS=10,1); 49 – naczółki i/lub napoliczniki i/lub nachrapniki (WS=10,9); 50 – blachy od uprzęży (WS=10,2); 51 – drobne elementy uprzęży (WS=10,5); 52 –

pierścienie (WS=9,8); 53 – naszyjnik (WS=14,2); 54 – bransoleta metalowa (WS=8,5); 55 – pojedyncze paciorki (WS=5,7); 56 – zestawy paciorków (WS=7,7); 57 – szpile (WS=5,3); 58 – zausznicze, kółka skroniowe (WS=9,1); 59 – ozdoby ze złota/elektronu (WS=10,2); 60 – kamienny półmisek/płytki (WS=10,3); 61 – konkretne siarki i/lub realgaru (WS=9,3); 62 – bryłki barwników (WS=8,7); 63 – zwierciadła (WS=9,3); 64 – sprzączki (WS=6,7); 65 – srebrne i elektronowe aplikacje stroju i/lub nakrycia głowy (WS=9,4); 66 – naczynia lepienne ręcznie (WS=6,8); 67 – amfory (WS=8,8); 68 – naczynia czarnopokostowane/czerwonofiguralne (WS=9); 69 – naczynia toczone na kole (WS=8,2); 70 – inne importowane naczynia gliniane (WS=10,2); 71 – brązowy kocioł (WS=14,3); 72 – importowane naczynia brązowe (WS=12,5); 73 – naczynia srebrne/pozłacane (WS=11,8); 74 – naczynia drewniane (WS=13,2); 75 – drewniane naczynia ze złotymi nakładkami (WS=10,3); 76 – pokarm ofiarny (WS=7,3); 77 – nóż z pokarmem ofiarnym (WS=7,7); 78 – kamienne sferoidy (WS=8,9); 79 – pozostałe kategorie funkcjonalne przedmiotów inwentarza (WS=10,4).

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Źródła pisane:

- Herodot, *Dzieje*, Z języka greckiego przełożył i opracował Seweryn Hammer, Warszawa 1959.
- Hipokrates, *O powietrzu, wodach i okolicach*, Dwie księgi Hipokratesa. Z greckiego, wedle tekstu Littrégo, na język polski przełożył i przypisami objaśnił dr. Henryk Łuczkiwicz, Warszawa 1890.
- Lukian, *Toksaris albo O przyjaźni*. Dialogi 3. Przełożył i komentarzem opatrzył Władysław Madyda. Wrocław 1966.

Literatura:

- Alekseev A. Ū.
2006 Akinak ili majahra? (Meči iz raskopok N.I. Veselovskogo u s. Šul'govka v 1891), „Materialy i issledovaniâ po arheologii Rossii”, t. 7, *Drevnosti skifskoj èpohi*, s. 43–65.
- Babenko L.I.
2005 *Pesočinskij kurgannyj mogil'nik skifskogo vremeni*, Har'kov. Berezuckij V.D.
1995 *Kurgany skifskogo vremeni Lesostepnogo Dona (k rekonstrukcii social'nyh otnošenij)*, Voronež.
- Bessonova S.S.
1992 Žertvoprinošeniâ podrostkov v skifskih kurganach, [w:] Mozolevs'kiuj N.M. (red.), *Kimmerijcy i skify. Tezy dokladov II Meždunarodnoj konferencii, posvášennoj pamâti L.I. Terenožkina*, 25–28 maâ 1992 g., Mrlitopol', s. 11–12.
- 1998 Družinnye kurgany v Ukrainskoj lesostepi skifskogo vremeni, [w:] *Skify, hazary, slavâne, Drevnââ Rus'*, Sankt-Peterburg, s. 57–58.
- 1999 Ukrain'skij lisostep skif'skogo času. Īstoriko-geografična situaciâ, „Arheologijâ”, z. 1, s. 148–160.
- Bessonova S.S., Sivolap M.P.
2012 Pogrebenie IV v. do n.e. u s. Neterebka na Rosi (ob. odnom tipe pogrebal'nyh sooruzenij Pričernomorskoj Lesostepi), [w:] *Fenomen Bîl'skogo gorodišča*, Kiiv, s. 51–53.
- Błaszczuk D.
2013 *Changing archaeological paradigms and the interpretation of cemeteries*, AAR, t. 8, s. 341–360.

Bobrinskij A.A.

- 1887 *Kurgany i slučajnye arheologičeskie nahodki bliz mestečka Smely*, t. 1, S.-Peterburg.
- 1894 *Kurgany i slučajnye arheologičeskie nahodki bliz mestečka Smely*, t. 2, S.-Peterburg.
- 1901 *Kurgany i slučajnye arheologičeskie nahodki bliz mestečka Smely*, t. 3, S.-Peterburg.
- 1902 Otčet o raskopkah v Čerkasskom i Čigirinskom uezdah Kievskoj gubernii v 1901 godu, „Izvestiâ Arheologičeskoj Komissii”, t. 2, s. 24–50.
- 1905a Otčet o raskopkah, proizvedennyh v 1903 godu v Čigirinskom uezde Kievskoj gubernii, „Izvestiâ Arheologičeskoj Komissii”, t. 14, s. 1–43.
- 1905b Otčet o raskopkah bliz sel. Žurovka i Kapitanovka (Čigirinskogo uezda Kievskoj gubernii), „Izvestiâ Arheologičeskoj Komissii”, t. 17, s. 17–98.
- 1906 Otčet o raskopkah v Čigirinskom uezde Kievskoj gubernii v 1905 godu, „Izvestiâ Arheologičeskoj Komissii”, t. 20, s. 1–16.
- 1910 Otčet o raskopkah v Čigirinskom uezde Kievskoj gubernii v 1907 godu, „Izvestiâ Arheologičeskoj Komissii”, t. 35, s. 48–60.
- 1911 Otčet ob issledovaniâh kurganov v Čerkasskom i Čigirinskom uezdah Kievskoj gubernii v 1909 godu, „Izvestiâ Arheologičeskoj Komissii”, t. 2, s. 24–50.
- 1914 Otčet o raskopkah v Kievskoj gubernii v 1912 godu, „Izvestiâ Arheologičeskoj Komissii”, t. 54, s. 99–102.
- Bojko Ū.N.
1986 *Social'nyj sostav nasseleniâ bassejna r. Vorskly v skifskoe vremâ (VII–III vv. do n.e.)*, Har'kov.
- 1991 Iz opyta modelirovaniâ social'nogo razvitiâ zemledel'cev Vostočnoj Evropy, [w:] Ārovok E.V. (red.), *Drevnešie obšnosti zemledel'cev i skotovodov severnogo Pričernomor'â (V tys. do n.e.–V vek n.e.)*, Kiev, s. 164–166.
- Bokij N.M.
1977a Rozkopki kurganiv u verhiv'âh basejnu Tâsmina, „Arheologijâ”, z. 22, s. 65–73.

- 1977b Skifskie kurgany v bassejne r. Bolšaa Vys' na Kirovogradščine, [w:] Terenožkin A.I. (red.), *Skify i Sarmaty*, Kiev, s. 200–207.
- Boltrik Ū.V.
2004 Social'nâa struktura Skifii IV v. do R.H., otražennaâ v pogrebal'nyh pamâtnikah, [w:] Chochorowski J. (red.), *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci: księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego*, Kraków, s. 85–91.
- 2011 Élitnye kurgany kak marker territorial'noj struktury Skifi, "Recherches Archéologiques", t. 3, s. 101–112.
- Brémond A., Couet J.F., Davie A.
2006 *Kompendium wiedzy o socjologii*, przekład K. Malaga, Warszawa.
- Brown J.
1995 On Mortuary Analysis – with Special Reference to the Saxe-Binford Research Program, [w:] Beck L.A. (ed.), *Regional Approaches to Mortuary Analysis*, New York, London, s. 3–26.
- Bujnov Ū.V., Okatenko V.N.
2013 K voprosu o social'noj strukture naseleniâ severskodoneckoj Lesostepi V–IV vv. do n.e., "Drevnosti", t. 12, s. 123–136.
- Bunâtân E.P.
1985 *Metodika social'noj rekonstrukcii v archeologii na materiale skifskih mogil'nikov IV–III vv. do. n.e.*, Kiev.
- Burghardt M.
2016a *Stratyfikacja społeczna ludności zachodniopodolskiej grupy kultury wczesnoscytyjskiej*, Prz. Arch., t. 64, s. 59–96.
- 2016b *Wyznaczniki płci w grobach ludności grup leśnostepowych kultury scytyjskiej*, MSROA, t. 37, s. 163–206.
- 2017 *Social stratification of the population of the forest-steppe area of the Dnieperland in the Early Scythian period (VII – first half of VI cent. BC)*, Spr. Arch., t. 69, s. 133–183.
- Chernenko E.V., Mc. Bride A., Gorelik M.V.
2004 *The Scythians 700–300 BC*, "Men-at-arms Series", 137.
- Chochorowski J.
1999 Żelazny oręż barbarzyńców – wczesna epoka żelaza poza zasięgiem cywilizacji klasycznych, [w:] Kozłowski J.K. (red.), *Encyklopedia Historyczna Świata*, t. 1, *Prehistoria*, Kraków, s. 304–395.
- 2008 „Scytyjska Mogiła” w ukraińskim mateczniku, „Alma Mater”, nr 99, s. 158–165.
- 2015 Scytowie a Europa Środkowa – historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości, MSROA, t. 35, s. 9–58.
- Chochorowski J., Rydzewski J. Skoryj S.
1999 *Wielki Kurhan Ryżanowski*. Przewodnik po wystawie „Tutenchamon ukraińskich stepów”, Kraków.
- Chochorowski J., Skoryj S.
1999 Kobiece nakrycie głowy z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, MSROA, t. 19, s. 301–311.
- 2006 Mielniki, Raj. Èigirin, Obl. Èerkassy (Ukraine). Ein Burgwall und Kurgane der skythischen Zeit, Reserches Archéologiques 1999–2003, s. 415–449.
- Chochorowski J., Grigor'ev V., Skoryj S.
1996 Badania wykopaliskowe Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego w Ryżanówce na Ukrainie, MSROA, t. 17, s. 239–260.
- Chochorowski J., Skoryj S. Grigor'ev V. Rydzewski J.
1997 Centralny pochówek Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, MSROA, t. 18, s. 77–92.
- 1998 Trzeci sezon badań wykopaliskowych w Ryżanówce, raj. Zvenigrodka, obl. Èerkassy (Ukraina), MSROA, t. 19, s. 81–97.
- 1999 Badania wykopaliskowe Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego – etap końcowy (sezon 1998), MSROA, t. 20, s. 279–292.
- Ciesielska A.
2002 *Elementy teorii społecznej w archeologii. Koncepcje grup, instytucji i struktur społecznych*, Poznań.
- Černenko E.V.
1992 Kurgany voinov-družinnikov Skifii, [w:] Mozolevs'kij B.M. (red.), „*Kimmerijcy i skify. Tezy dokladov II Meždunarodnoj konferencii, posvášennoj pamâti L.I. Terenožkina*, 25–28 maâ 1992 g.”, Mrlitopol', s. 101–102.
- Dwight W.R.
1989 Statistical Methods and Reasoning in Archaeological Research: A Review of Praxis and Promise, "Journal of Quantitative Anthropology", t. 1, s. 5–78.
- Fialko E.E.
1991 Pogrebenia ženšin s oružiem u Skifov, [w:] Boltrik, Ū.V., Bunâtân E.P. (red.), *Kurgany stepnoj Skifii*, Kiev, s. 4–18.
- Galanina, L.K.
1977 *Skifskie drevnosti Podneprovâ* (Émirtažnaâ kolekciiâ N.E. Brandenbura), (= „Svod arheologičeskikh istočnikov”, D1–33).
- Gavriljuk N.A.
1998 Social and Economic Stratification of the Scythians from the Steppe Region Based on Black-glazed Pottery from Burials, "Black Sea Studies", t. 8, s. 237–261.
- 2003 The Graeco-Scythian Slave-trade in the 6th and 5th Centuries BC, "Black Sea Studies", 1, s. 75–85.
- Gening B.F.
1984 Problema scioal'noj struktury obščestva kočevykh Skifov IV–III vv. do n.e. po arheologičeskim dannym, [w:] E.P. Bunâtân, V.F. Gening (red.), *Friderih Engels i problem istorii drevnih obščestv*, Kiev, s. 124–153.
- Głâb H.
1997 Analiza anatomo-antropologiczna szczâtków ludzkich z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, MSROA, t. 18, s. 93–96.
- 1998 Analiza anatomo-antropologiczna dwóch szkieletów z kurhanu 3 w Ryżanówce, MSROA, t. 19, s. 171–174.
- Grečko D.S.
2010 *Naselennâ skifs'kogo času na Sivers'komu Dinci*, Kiïv.
- 2012 K voprosu o vzaimootnošenih naseleniâ Stepi i Lesostepi ũga Vostočnoj Evropy v konce V–IV vv. do n.e., „Drevnosti”, s. 117–133.
- 2013 Gruntovoe pogrebenie skifskogo vremeni u s. Pekari v Porosë, „Vostočnoevropejskie drevnosti”, s. 69–81.
- Grečko D.S., Šelehan' A.V.
2012 *Griřkovskij mogil'nik skifov na Harkovščine*, Kiev.
- Grigor'ev V.P., Skoryj S.A.
2011 Skifskie kurgany u s. Višnopol' na ũge Dneprovskoj Pravoberežnoj Lesostepi, „Stratum plus”, t. 3, s. 175–212.
- Gryzińska-Sawicka N.
2014 Obraz struktury społecznej ludności kultury wielbarskiej w świetle źródeł archeologicznych i danych antropologicznych, [w:] Dzieduszycki W., Wrześniński J. (red.), *Królowie i biskupi, rycerze i chłopi – identyfikacja zmarłych*, „Funeralia Lednickie”, t. 16, s. 51–61.
- Hanenko V.B., Hanenko V.I.
1899 *Drevnosti Pridneprovâ*, t. 2, Kiev.
- 1900 *Drevnosti Pridneprovâ*, t. 3, Kiev.
- Hârke H.
1997 The nature of burial data, [w:] C.K. Jensen C.K., Nielsen K.H. (eds.), *Burial and society: the chronological and social analysis of archaeological burial data*, Aarhus, s. 19–27.
- 2000 Social Analysis of Mortuary Evidence in German Protohistoric Archaeology, "Journal of Anthropological Archaeology", t. 19, s. 369–384.

- Hedeager L.
1978 Process towards state formation in Early Iron Age Denmark, [w:] Kristiansen K., Paludan-Müller C. (eds.), *New Directions in Scandinavian Archaeology*, Copenhagen, s. 217–223.
- Hodson F.R.
1977 Quantifying Hallstatt: some initial results, „American Antiquity”, t. 42, s. 406–410.
- Il'inskaâ V.A.
1975 *Ranneskifskie kurgany bassejna r. Tâsmin (VII–VI vv. do n.é.)*, Kiev.
- Il'inskaâ V.A., Terenožkin A.I.
1983 *Skifiâ VII–IV vv. do n.é.*, Kiev.
- Ivantchik A.
2011 The Funeral of Scythian Kings: The historical reality and the description of Herodotus (IV, 71–72), [w:] Bonfante L. (red.), *European Barbarians*, Cambridge, s. 71–106.
- Kločko V.I., Skoryj S.A.
1991 Kurgan Vakulina Mogila, [w:] Garilov A.V. (red.), *Problemy arheologii Severnogo Pričernomor'â (k 100-letiu osnovaniâ Hersonskogo muzeja drevnostej)*, Herson, s. 99–110.
- Kovpanenko G.T.
1977 *Kurgany skifskogo vremeni u s. Medvin v Porosë*, [w:] Terenožkin A.I. (red.), *Skify i Sarmaty*, Kiev, s. 40–72.
- Kovpanenko G.T., Bessonova S.S., Skoryj S.A.
1989 *Pamâtniki skifskoj èpohi Dneprovskogo lesostepnogo Pravoberež'â (Kievo-Čerkasskij region)*, Kiev.
- 1994 Novye pogrebeniâ rannego železnogo veka v Porosë, [w:] Černenko E.V. (red.), *Drevnosti Skifov*, Kiev, s. 41–63.
- Kovpanenko G.T., Skorij S.A., Baturevič E.Ū.
1996 Kurgani skifs'kogo času poblizu s. İvanivka na Kiïvšini, „Arheologija”, t. 4, s. 101–114.
- Kruc S.I.
1997 Antropologija Steblevskogo mogil'nika (k voprosu o fizičeskom tipe naseleniâ Lesostepi v skifskoe vremâ), [w:] Skory S.A. (red.), *Steblev: skifskij mogil'nik v Porosë*, Kiev, s. 91–97.
- Kubczak J.
1978 *Kurhany arystokraciji scytyjskiej*, Poznań.
- Kubišev A.İ., Skiba L.E., Skorij S.A.
1995 Pohovannâ skifs'kogo času pirogivs'kogo mogil'nika, „Arheologija”, 1995/1, s. 100–111.
- Kuznecova T.M.
2008 Social'nye identyfikatori v pogrebal'nom obrâde Skifov (bronzovye kotly), [w:] Moškova M.G. (red.), *Problemy sovremennoj arheologii. Sbornik pamâti V.A. Bašileva*, Moskva, s. 173–198.
- Lewartowski K.
2001 Archeologia śmierci – stan i potencjał, „Światowit”. Nowa seria 3 (44), s. 133–143.
- Levčenko B.M.
2012 Issledovanie pervoj kurgannoj grupy u s. Medvin na Boguslavščine (raskopki 1982 g., 1984–1985 gg.), [w:] Grečko D.S., Šelehan' A.V., *Grišovskij mogil'nik skifov na Harkovščine*, Kiev, s. 139–175.
- Mahortyh S. V.
2011 Vooruženie „amazonok” stepnoj Skifii, [w:] Berezuckij V.D. (red.), *Vostočnoevropejskie drevnosti skifskoj èpohi*, Voronež, s. 37–52.
- 2013 Pogrebal'nye sooruzeniâ i obrâd kurgannyh nekropolej Bel'skogo gorodiša, „Stratum plus”, nr 3, s. 223–256.
- Mogilov O.D.
2007 Kurgani Pavlîvs'koï grupi skifs'kogo času bilâ Matusova, „Arheologični Doslidžennâ v Ukraïni 2005–2007 rr.”, Kiïv, s. 451–454.
- Mogilov A.D., Didenko S.V.
2014 Kurgan V v. do n.e. u s. Turiâ v Dneprovskoj Pravoberežnoj Lesostepi, „Rossijskaâ Arheologija”, t. 2, s. 96–107.
- Moruženko A.A.
1991 Social'naâ struktura lesostepnogo naseleniâ meždureč'â Dnepra i Donna v skifskoe vremâ, [w:] Ārovoj E.V. (red.), *Drevneišie obšnosti zemledel'cev i skotovodov severnogo Pričernomor'â (V tys. do n.e.–V vek n.e.)*, Kiev, s. 163–164.
- Mozolevs'kij B.M.
1979 *Tovsta Mogila*, Kiev.
- Murzin V.Ū.
2015 O pogrebennâh skifskih nomarhov, [w:] Dašovskij P.K. (red.), *Elita v istorii drevnih i srednevekov'yh narodov Evrazii*, s. 61–71.
- Nazarov O.V.
2001 Mogil'nik skifs'kogo času u s. Dîbrova na Čerkaščini, „Arheologični vidkrittâ v Ukraïni 1999–2000 rr.”, Kiïv, s. 172–174.
- O'Shea J.
1984 *Mortuary Variability: An Archaeological Investigation*, New York.
- Peebles Ch.S., Kus S.M.
1977 Some Archaeological Correlates of Ranked Societies, „American Antiquity”, t. 42 (3), s. 421–448.
- Petrenko V.G.
1962 Mogil'nik skifskogo vremeni u s. Griščincy, MIA SSSR, nr 113, s. 142–151.
- 1967 *Pravoberež'e Sdreneho Pridneprov'â v V–III vv. do n.é.*, (= Svod arheologičeskikh istočnikov, D1–4).
- Pokrovs'ka E.
1949 Roskopki kolo s. Makîvki, Arheologični pam'atki URSS, t. 2, s. 130–138.
- 1957 Kurgani IV st. do n.e. bilâ Holodnogo Āru poblizu m. Smili, „Arheologija”, t. 10, s. 65–79.
- Poltavec' V.İ.
2004 Skifs'ka katakumba v kurgani bilâ Čigirina, [w:] *Vid Kimmerŭi do Sarmatŭi. 60 rokov vidŭlu skifo-sarmats'koï arheologii*, Kiïv, s. 64–67.
- Przybyła M.S.
2014 Społeczne hierarchie i archeologiczne rankingi grobów. Dyskusja w oparciu o analizy dwóch cmentarzysk z końca epoki brązu w Polsce południowej, [w:] Kurasiński T., Skóra K. (red.), *Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej*, „Acta Archeologica Lodziensia”, t. 60, s. 7–28.
- Renfrew C., Bahn P.
2002 *Archeologia. Teorie, metody, praktyka*, Warszawa.
- Rolle R.
1979 *Totenkult der Skythen: Das Steppengebiet*, „Vorgeschichtliche Forschungen”, 18/1. Berlin, New York.
- Romaško V.A., Skoryj S.A.
2009 *Bliznec-2. Skifskij aristokratičeskij kurgan v Dneprovskom Pravoberežnom Nadporož'e*, Dnipropetrov'sk.
- Samokvasov D.Ā.
1908 *Mogily russkoj zemli. Oppisanie arheologičeskikh raskopok i sobraniâ drevnostej profesora D.Ā. Samokvasova*, Moskva.
- Skorij S.A., Bezsonova S.S.
1995 Kurgani skifs'koï dobi bilâ Motronins'kogo gorodiša (za materialami dosližden' 1988, 1990 rr.), „Arheologični dosližennâ na Čerkašini”, Čerkasi, s. 68–78.
- Skory S., Chochorowski J.
2010 About one group of parade swords of Scythian age, „Istros” 16, s. 267–281.

- Skoryj S.A.
 1990 *Kurgan Perepâtiha (do etnokul'turnoi istorii Dniprovs'kogo Lisostepovego Pravoberežžâ)*, Kiev.
- 1993–1994 Die frage der beziehungen zwischen der bevölkerung der Schwarzmeersteppen und der bevölkerung der Waldsteppen im Dneprgebiet im 5. bis 4. Jh. v.Chr., AAC, t. 32, s. 151–166.
- 1997 *Steblev: skifskij mogil'nik v Porosë*, Kiev.
- 2003 *Skify v Dneprovskoj Pravoberežnoj Lesostepi (problema vydeleniâ iranskogo etnokul'turnogo elementa)*, Kiev.
- Skoryj S.A., Hohorovskij Â.
 2009 Aristokratičeskij kurgan Skifskâ Mogila vbliza Motroninskogo gorodišča (Ukrainskâ Pravoberežnaâ Lesostep'), „Stratum plus“, 2005–2009 (3), s. 234–276.
- Skorij S.A., Hohorov's'ki Â., Grigor'ev V.P., Ridzevs'ki Â.
 1999 Central'na mogila Velkogo Rižaniv's'kogo Kurganu, „Arheologîâ“, z. 1, s. 94–105.
- Smirnov A.
 1974 *Scytowie*, Warszawa.
- Šelehan' O.V.
 2016 Pohovannâ mečnikiv skiv's'kogo lisostepu. Etnokul'turnij analiz, „Fenomen Bil's'kogo gorodiša“, Kiïv-Poltava, s. 52–72.
- Šul'ženko M.A.
 1987 O sociologičeskoj klassifikacii ranneskifskih pogrebenij Posul'â, [w:] Tiškin A.A. (red.), *Aktyal'nye problemy istoriko-arheologičeskih issledovanij*, Kiev, s. 179–180.
- Tabczyński S.
 2005 Alain Testart (2004), *La Servitude volontaire*, t. 1, Les morts d'accompagnement (rec.), APolski, t. 50 (z. 1–2), s. 157–170.
- Testart A.
 2004 *La Servitude volontaire. 1 : Les morts d'accompagnement*, Paris.
- Tainter J.
 1975 Social inference and mortuary practices: an experiment in numerical classification, „World Archaeology“, t. 7, s. 1–15.
- 1978 Mortuary practices and the study of prehistoric social systems, „Advances in Archaeological Method and Theory“, t. 1, s. 105–141.
- Terenožkin O.I.
 1952 Rozvidki i rozkopki 1949 r. v pívničnij častinî Kirovograds'koi oblasti, „Arheologîâ“, t. 7, s. 110–135.
- Terenožkin A.I., Mozolevs'kij B.M.
 1988 *Melitopol'skij kurgan*, Kiev.
- Zielińska A.
 2012 Rola kobiety w plemionach koczowniczych, czyli w poszukiwaniu prawdziwych Amazonek, [w:] Blajer W. (red.), *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicati*, Kraków, s. 427–343.
- Zimmermann A.
 1997 *Zur Anwendung der Korrespondenzanalyse in der Archäologie*, [w:] Müller J., Zimmermann A. (Bearb.), *Archäologie und Korrespondenzanalyse. Beispiele, Fragen, Perspektiven*, „Internationale Archäologie“, t. 23, s. 9–15.

Materiały archiwalne:

- Kovpanenko G.T., Murzin V.G., Bessonova S.S., Bunâtân E.P. Ryčkov N.A.
 1983 *Otčet o rabote Lessostepnoj Pravoberežnoj êkspedicii IA AN USSR za 1982 god.*, mpis sprawozdania z prac wykopaliskowych, archiwum Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, Kiev.

Strony internetowe:

- Baxter M.J.
 2015 *Notes on Quantitative Archaeology and R.* <https://nottingham-trent.academia.edu/MikeBaxter> (dostęp 10 lutego 2016 r.).
- Madsen T.
 2007 Multivariate data analysis with PCA, CA and MS. www.archaeoinfo.dk/PDF%20files/Multivariate%20data%20analysis.pdf (dostęp 25 lutego 2016 r.).

Marcin Burghardt

Soziale Stratifikation der Bevölkerung, die in der klassischen skythischen Periode (2. Hälfte des 6. – 4./3. Jh. v. Chr.) in der Waldsteppe des rechten Dnjepr-Ufers siedelte

Zusammenfassung

In dem Artikel wurde die anhand der Grabfunde durchgeführte Rekonstruktion der sozialen Stratifikation der Bevölkerung behandelt, die zwischen der 2. Hälfte des 6. und dem 4./3. Jh. v. Chr. in der Waldsteppe des rechten Dnjepr-Ufers siedelte. Dieses Thema wurde in der Fachliteratur schon früher aufgegriffen, es wurde aber nie vollständig erforscht. Analysiert wurden insgesamt 198 aus der Waldsteppe des rechten Dnjepr-Ufers stammenden Grabkomplexe. In allen Fällen handelte es sich um die Gräber, für die es möglich war, das Geschlecht der Verstorbenen zu bestimmen, wie auch den Grabritus der Bevölkerung zu analysieren.

In der ersten Forschungsetappe setzte man sich zum Ziel, die Merkmale der im Bereich dieser Populationen gängigen

Grabrituale zu bestimmen, die für weitere soziale Analysen nützlich sein konnten. Detaillierte Analysen wiesen auf (die Informationen aus den Überlieferungen der antiken Autoren, vor allem Historien des Herodot berücksichtigend): Der Grundkoeffizient zur Bestimmung der Stellung (des Ranges) des Verstorbenen in der Gemeinschaft war der Arbeitsaufwand, der bei seiner Bestattung erforderlich war. Dieser Arbeitsaufwand (Energieverlust) wird vor allem an der Größe der Grabhügelaufschüttung, wie auch der Größe und der Komplexität der darunter befindlichen Grabkonstruktionen erkennbar. Nicht zu unterschätzen war bei der Bestimmung der sozialen Stellung des Verstorbenen auch der Reichtum und die Vielfalt der Grabausstattung, wie auch, obwohl in

geringerem Masse, zusätzliche Elemente des Grabrituals, wie z. B. die Anwesenheit der begleitenden Menschen- und Pferdebestattungen.

Im weiteren Forschungsverlauf unternahm man den Versuch, diese Bestattungsgruppen zu erfassen, die man auf bestimmte soziale Gruppen beziehen konnte; der Ausgangspunkt für diese Analysen war die Annahme, dass die Mitglieder unterschiedlicher sozialer Gruppen ihre Verstorbenen auf unterschiedliche, für jede Gesellschaftsgruppe typische Weise bestatten konnten. Zu diesem Zweck analysierte man 198 ausgewählte und aus dem behandelten Gebiet stammende Grabkomplexe, wobei die Männer- (116) und Frauenbestattungen (87) separat untersucht wurden. Diese Grabkomplexe wurden mittels eines früher erarbeiteten Merkmalkatalogs (79 Merkmale) des Grabrituals beschrieben, wobei man bei der Klassifikation der Gräber mit den Überresten nur eines Geschlechts nur diese Parameter berücksichtigte, die man direkt auf die untersuchte biologische Kategorie beziehen konnte (Männerbestattungen 72 Merkmale, Frauengräber – 60 Merkmale). In beiden Fällen wurde die eigentliche Systematisierung der Gräber mithilfe mehrdimensionaler Vergesellschaftungsanalysen: Cluster- und Korrespondenzanalyse durchgeführt. Schließlich gliederte man das untersuchte Material in mehrere Gruppen, die im Bereich von 7 (im Falle der Frauenbestattungen) und 8 (im Falle der Männerbestattungen) größeren Komplexen konzentriert waren. Unter der Voraussetzung, dass jede von den unterschiedlichen Grabgruppen als Bestattungsort unterschiedlicher sozialer Gruppen betrachtet werden kann, die sich voneinander durch den Rang (Status), die Funktion und die Wohlhabenheit unterscheiden, wurde die Heterogenität der sozialen Struktur der behandelten Populationen dokumentiert. Von besonderer Bedeutung ist die Tatsache, dass die erarbeitete Klassifikation eine hierarchische Struktur aufwies. Die im Bereich der einzelnen unterschiedlichen Sammlungen (Klassen) klassifizierten Grabkomplexe zeichneten sich im Vergleich zu den vorigen durch immer kleinere Energieverluste (Arbeitsaufwände) aus, die zur Errichtung des Grabs und zur Veranstaltung der Grabungszeremonie nötig waren. Auch ihre Grabausstattung war immer spärlicher.

In Anlehnung an die unterschiedlichen Grabgruppen, wie auch unter Berücksichtigung der Informationen über die soziale Differenziertheit der Skythen und anderer ähnlicher Stämme wurde eine mehrstufige Gliederung der sozialen Struktur der behandelten Bevölkerungsgruppen vorgeschlagen. Gemäß dem Gliederungsmodell hatten die Mitglieder der Nomadenaristokratie in der gesellschaftlichen Struktur die höchste Stellung und wurden hauptsächlich in den Gräbern der Klassen I und II (inklusive Frauengräber der Klassen I/II) bestattet. Diese soziale Gruppe machte, je nach der Entwicklungsetappe der skythischen Kultur, von 32,1% (spätskythische Periode) bis sogar 50,8% (mittelskythische Periode) der analysierten Gemeinschaften aus und war nicht homogen. Sie gliederte sich weiter in kleinere soziale Gruppen, wobei die Häuptlinge und Herrscher lokaler Gruppierungen, die einen Teil der Waldsteppengebiete auf dem rechten Dnjepr-Ufer kontrollierten (vom Typ herodotschen Nomarchen) im Bereich dieser Schicht den höchsten Rang einnahmen. Niedriger in der Hierarchie in der Oberschicht der Nomadengesellschaft standen die „elitären Druschinniken“ (einschließlich der Anführer von Kriegertruppen), wie auch die Mitglieder der Stammes-

und Sippenaristokratie, darunter diese, die mit herrschenden Sippen verbunden waren. Auf der niedrigsten Stufe der Hierarchie dieses Teils der behandelten Gemeinschaften (Nomadeneliten) befanden sich die in den Gräbern der Klassen III und IV (Männerbestattungen) und Klasse III (Frauenbestattungen) bestatteten Mitglieder der niedrigsten Aristokratischeschicht, (darunter der Stammes- und Sippenaristokratie), der ein grosser Teil der „Druschinniken“ entstammte. Einen annähernd ähnlichen Rang besaßen auch die Mitglieder der Oberschichten der lokalen ansässigen Gemeinschaften. Den mittleren Platz in der sozialen Hierarchie der erforschten Populationen nahm die am zahlreichsten vertretene Mittelschicht (gewöhnliche Bevölkerung) ein, sie machte 44,2% (mittelskythische Periode) bis 59,1% (spätskythische Periode) dieser Populationen aus; zu dieser Gruppe gehörten die Nomaden (und ihre Nachkommen), wie auch das sesshafte Bauernvolk mit einer „alten“ sich aus der Waldsteppe herleitenden Abstammung. Auch diese Schicht war nicht homogen und zerfiel in mindestens 2 kleinere Gruppen: Wohlhabende Individuen (ihre Verstorbenen wurden in den Gräbern der Klasse III.2 (Frauen) und V (Männer) bestattet) mit einem höheren gesellschaftlichen Rang (sogar annähernd ähnlich, wie die Aristokratie niedrigsten Ranges) und die restliche gewöhnliche Bevölkerung, die in den Schriftquellen als „achtbeinige“ (gewöhnliche) Skythen bezeichnet wurde (ihre Vertreter wurden in den Gräbern der Klassen IV–V (Frauen) und VII.1 (Männer) begraben). Eine der niedrigsten Stufen in der Hierarchie der erforschten Populationen nahmen die Armen (die ärmste Bevölkerung) ein. Das war keine große Gruppe und machte entsprechend in der mittel- und spätskythischen Periode ca. 5–8,5% der behandelten Gemeinschaften aus. Die Mitglieder dieser Gruppe wurden in den Gräbern der Klasse VII.2 (Männerbestattungen) und in den einzelnen Komplexen der Klassen IV–V (Frauen) begraben. Ihre Vertreter entstammten zwei unterschiedlichen Ethnien – den Nomaden (und ihren Nachfolgern) und den Einheimischen. Das war eine Neuheit im Vergleich zu der frühskythischen Periode, in der die Mitglieder der niedrigeren Schichten, wie auch die gewöhnliche Bevölkerung hauptsächlich aus dem Milieu der sesshaften Bauernbevölkerung stammten. Ganz unten in der sozialen Ordnung der Bevölkerung, die in den jüngeren Phasen der skythischen Periode die Waldsteppengebiete auf dem rechten Dnjepr-Ufer bewohnte, befanden sich die in den Gräbern der Mitglieder höherer Schichten (Aristokratie, gewöhnliche Bevölkerung höheren Ranges) bestatteten Individuen mit beschränkten Rechten, d. h. Menschen, die sich in unterschiedlicher Art von Abhängigkeit befanden (darunter die Haus – Sklaven?).

Infolge der Analysen, die sich zum Ziel setzten, die soziale Struktur der zwischen der 2. Hälfte des 6. und dem 4./3. Jh. v. Chr. in den Waldsteppengebieten auf dem rechten Dnjepr-Ufer wohnenden Bevölkerungsgruppen zu rekonstruieren, wurden gewisse territoriale und chronologische Unterschiede registriert. Diese Divergenzen sind am Beispiel der Analyse der Verteilung (Teilnahme) der unterschiedlichen Gräber (Klassen der Gräber) sichtbar: Für den Nordteil der erforschten Zone (die Umgebung von Kiew) registrierte man die Anwesenheit nur einer kleinen Bestattungsserie der Mitglieder der Mittel- und Unterschicht, die vor allem auf das Milieu der einheimischen sesshaften Bauern zurückzuführen sind. Im Falle der Komplexe

aus dem Mittel- und Südtel des Waldsteppengebietes auf dem rechten Dnjepr-Ufer wurde dagegen die Anwesenheit von Bestattungen festgestellt, die auf alle 8 unterschiedenen sozialen Schichten (Gruppen) bezogen werden können. In diesem Teil des erforschten Territoriums sind auch deutliche chronologische Unterschiede wahrnehmbar. Es handelt sich um einen

erhöhten Anteil der Bestattungen von hochgestellten Individuen in der mittelskythischen Periode (50,9-58,9%) im Vergleich zu der spätskythischen Periode (30,9-34,1%). Diese Unterschiede können vermutlich auf die Dynamik der Vorgänge während des 5.-4. Jhs. v. Chr. in der ganzen Schwarzmeerzone zurückgeführt werden.